

A. STEKLOF

АРХИВ

MUSAVAT
AZƏRBAJCANLIĞIN ORDYSY

№10047

355
S - 92

AZƏRNƏBR

Baq. — 1928

A. STEKLOF

355

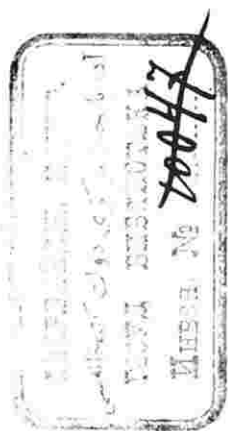
C-79

1928

255

АРХИВ

MUSAVAT AZƏRBAJCANLIĞI
ORDYSY

14327

02491

AZƏRNƏR
BAQL — 1928

AZƏRNƏƏR
mätbəsində basıldı.

I. Oktjabr inkilabından sonra Zakafkasja

Musəlman kol-ordysy təzqili

Bəjuq Oktjabr inkilabının dalgaları Zakafkasjaya çatmadı. Mudaraçıların nufyzy altında olan işçi, qəntli və saldatların Kafkas Əlqə Zyrası, Oktjabr inkilabına mulhək olmadı: hətta proletar mərqəzi olan Baql zəhərində belə vəziyyət, haqimijjəti bolzeviqlər əlinə verə biləcəq kədər jetizməmizdi.

Zakafkasjanı idarə etməqdən ötru uq milli firkədən: qurcu menzeviqləri, erməni daznakları və musavatçılardan (Azərbaycan bəylərindən) ibarət Zakafkasja komisarjati təsis olynyr.

Fəalijjətinin ilq qunundan e'tibarən, Zakafkasja Komisarjati separatsist (tamamilə ayrılmak) siyasəti aparmaga başlajır. O, inkilabçı Rysjadan ayrılarak, Zimali-Kafkasja əqsi-inkilabı ilə cənəral Kornilof və Kaledin ilə ittifak bağlajır, və bəhana qətirir qi, qyja Zakafkasja, Zyra Rysjasi ilə əlakəni qəsməzsə çərəqsiz kalacakdır.

Bynyyla barabar Zakafkasja Komisarjati, Zakafkasja daxilindəqi hər cur əqsi-inkilaba jərdim etməjə çalızıldı. Zakafkasja Komisarjatinin karzısında dyran başlıca mənə, Zakafkasja daxilində, bolzeviq ryhly musəlləh kuvənin-Kafkas ordysynyn varlıgı idi. 1917-nci ilin dekabrında vake' olmyz ordy kyryltajında, bolzeviq hərbi inkilab komitəsi təzqil olynyr və fəalijjətinin mərqəzini Baqlja qəçurur. By bolzeviq ryhly ordy, Zakafkasja haqimləri uqun bəjuq korky təzqil edirdi. Byna qərə də onlar min cur hilə ilə, rys ordysyny Zakafkasja hudydyndan qurutməjə çalızarak, Turqijə komandanlıgı ilə mutarəqəjə qirizirlər. Byndan sonra milli zovinist firkələr Zakafkasja içərisində movcyd, bolzeviq ryhly, rys ordy kit'ələrindən xilas olmaq uqun, milli kozyn kit'ələri təzqil etməqlə, ordyda milli təbəkələzmə siyasəti aparmaga başlajırlar. Beləliqlə, Zakafkasja 1917-nci ilin

dekabrında ajrı-ajrı, milli erməni, qurcu müsəlman və rys kol ordy (korpys)ları təzqil olynmaga baslaıtır. By cur milli təbəkələmə vasitəsilə Zakafkasja Komisarjatu, Zakafkasja daxilindəqi rys ordysyny tərqi-silah edib, qurutməq mumqun olmyzdyr; belə qi, cəbhədən kajıtmakda olan Kafkas ordysy saldatlarını dalgası da, Zakafkasja içərisində bir daha rys kol-ordysyny saklaja bilməjərəq, əzu ilə barabar silib aparırdı. Diqər tərəfdən milli közyn kit'ələrinin təzqili, Zakafkasja Komisarjatu sifətində olarək öz aralarında blok duzəltmiş olan milli firkələrin mənafeinə muvafik idi, çunqu by firkələr əzləri-əzlujunda bilirlərdi qi, milli ajrılık təmajullərinin qeclənməsinə qərə bynların bloky yzyn muddət davam etməjəcəqdir; o dyr qi, bynlar „hər bir zəryrijət vaktı, uçun“ xusysi muşallah kuvvələrin təzqilinə tələsirdilər.

İxtijarlarında heç də muşallah kuvvə olmajan musavətçilərdən ətru, milli közyn kit'ələrinin təzqili hamıdan artıq əhəmiyyətli idi, bynların tələsinə umdə səbəb, 1917 nci ilin oktjabrından sonra Baqlıda mejdana qələn zərəjitin, nihajət, haqimijjəti bolşeviqlərin əlinə qeçirə bilməsi korkysy idi. Byna qərə təzqil olynan müsəlman kol-ordysy, inkilabçı Baqlı, bogmak uçun, musavətçilərə jərdim edəcəq bir kuvvə olmalı idi. Kol-ordynyn bir hissəsi Zakafkasja daxilindən çıktıb qetməqdə olan inkilab ryhly rys ordysyny tərqi-silah etməqlə məşhyr olan Zəm-qir hadisələrində „birinci məharəti“ni qəstərir.

Kol-ordy qonyllyk əsası üzərində təzqil olynırdy. Onyn hej'ətinə, Gərb cəbhəsindəqi „Dikaja divizja“ adlanan divizja hej'ətindən kajıtmıız jeqanə nizamı közyn kit'əsi olan birinci Tatar alajı daxil olmyzdy.

Kol-ordynyn və iqi firkə (divizja)nin zabıtləri hej'əti tamamilə təzqil olynmyzdy.

Müsəlman zabıtlərinin jöklygy kol-ordynyn təzqilini çətinləzdirirdi; əsqər (nəfər) hej'əti də by halda idi; belə qi, kol-ordyja qırən qonyllylar paltar və silah aldıkdan sonra fərar etməjə çalırdırlar; bə'zən əzlərilə atları da aparırdılar.

Kol ordy təzqili planı, butun Azərbaycan mikjası uçun təj'in edilmizdi. By məksədlə 1918-nci ilin fevralında, birinci nizançı alajını və həmçinin başka kit'ələri təzqil etməq uçun, Baqlıja birinci pijada firkəsinin zabıtlər

lər hej'əti daxil olyr, laqin zabıtlərin həkiki məksədlərini dyjan bolşeviqlər, hej'əti Baqlıja qırər-qirməz həbs edirlər.

Həkiqət halda isə kol-ordy jəlmiz qaqız üzərində mevcyd olan qiçiciq kadrodan və əsqəri hej'əti olmajan kit'ə adlarından ibarət idi. Əzu-əzlujunda isə bynların heç bir hərbi kiyməti jök idi, Zabıtlər tərəfindən bəjuq israf və devlat pyllarını və əmlaqlını ogyrlanması, kol ordy təzqilində olan muşqulatı daha da qəsəqləzdirirdi. By xusysda 2-nci Azərbaycan nizançı firkəsi naqalniqi general Tlexasın kol-ordy komandanı Zixlinsqija jəzmiz oldygy raporyn bir parçası byny əjani bir syrətdə qəstərir. „7-nci Zəqi nizançı alajının sabik muvəkkəti komandanı kapitan Zedəjindəze, 1918-nci ilin 20 iyjlyndan, mahijjətə heç də mevcyd olmajan alajı təhvil verə bilməjir. Zabıtlərin öz vəzifələrinə sojyk bakmaları və tərəfindən verilmiş əmrnamələr nəticəsində zabıtlər saxtaqarılk jəpmakla barabar kaçır və xəzinə paralarını ogyrlajırlar. Onların başında dyranlar isə by hala heç bir əhəmiyyət vermirlər.“) By cur hallar az dejildi. Musavətin birinci muşallah kuvvəsinin təzqili by zəqildə idi.

Rysja ilə Almanja və onyn muttəlikləri arasında bağlanmız Brest-Litofsk muahədənaması (by muahədənama mevcibinə Kars, Ardahan və Batym Turqijəyə tərqi edilirdi) syltan Turqijəsinin Zakafkasjaja bəslədiyi təərruzqar (agressif) niyyətlerini daha da qəsəqləzdirirdi. Hələ o vaktə kədər Turqijə közynları, rys ordy hissələri çəqildiqdən sonra, erməni közynlarını dytmyz oldykları dəjirələrdə müsəlman əhəlisinə edilən zylmyn karzıslı əlmək bahanası ilə Ermənistanə hucym edirdilər.

Turqijənin belə təərruzqar niyyətləri Zakafkasja Sejmının, əqsəriyyətinə musavət firkəsi təzqil edən müsəlman fraksiası tərəfindən husn-təvəccuhlə karzılandı və 1918-nci ilin 1 martında Trabzonda açılmız sulh konfransında, Zakafkasja Komisarjatu, numajəndələri Brest-Litofsk sulh zərəjitinə e'tiraz etdiyi vakt, Azərbaycan numajəndələri turq komandanlığı ilə qizlicə danızığa qirizərəq, Turqijə közynlarını Zakafkasjaja qəlmələrini tələb edirdilər. Musavətçilərin arzıslı, turqlərin qəməjilə Baqlıda Zyra həqumətini bogmakdan ibarət idi, çunqu by planı icra etməjə onlarda qifajət edici kuvvə jök idi.

1) Hərbijə nəzərətinin 16 numrəli isı-Azərbaycan devlat arxivı.

Azərbaycan numajəndələrinin təq bazına hərəqət etmələri, onsyz da Brest-Litofsk mukavələsi zərəcətinə razı olmayan erməni dəznakları və qurcu menzəviqlərinin jurduqləri siyasətə zidd idi.

Turqlərlə aparılan danızlıklar heç bir nəticə vermədi, çünqu Turqijə komandanlığı, Zakafkasja Komisarjatu, Zakafkasja adından mustəkilən cur-bə-cur mukavələlər, razılaşmalar və gejrə bağlamaga ony hukyka maliq hesab etməirdi. Byna qərə də vəzijət Zakafkasja komisarjatu, Zakafkasjanı, Rysjadan ajrılb mustəkil e'lan etməjə məchyrdi. Byna, qurcu menzəviqləri, erməni dəznakları və musavatçılarını Zyra Rysjası, hej'ətində kalmagı, istəmədiqləri vadar edirdi. Beləliqlə Zakafkasja Kozma Cumhyriyyətləri əmələ qəlir və by istiklalijjət e'lanından sonra, turqlərə Brest mukavələnamasından daha ağır sulh mukavələnaması bağlanılır. Zakafkasja cumhyriyyəti milli ajrılgıya cıddu-cəhd edən menzəviqlər, dəznaklar və musavatçılarının milli ziddijətlərinin ustunu örtən rəsmi bir örtüqdən ibarət idi. O dyr qı, iqi aj qeçmədən Zakafkasja Sejmı jykardı qəstərilən səbəblərdən dolajı 1918-ci ilin 25 majında özünü byrakılmız e'lan edir. By syrətlə də Zakafkasja Kozma Cumhyriyyətləri daxilində Qurcistan, Ermənistan və Azərbaycandan ibarət uç milli cumhyriyyətlər əmələ qəlir.

II. Azərbaycanda turqlər. Onların jardımlı ilə, musavat həqumətinin musəlləh kuvvə təzqili

Zakafkasja Sejmindən əmələ qəlmiz Milli Zyranın 1918-nci ilin 28 majından e'lan etdiji Azərbaycan „istiklalijjəti“, dogrydan dogryja Azərbaycanın bus-butun Turqijə ixtijarına qeçməsi deməqdi. „İstiklalijjət“in e'lanı isə musavatçılarının dəvəti uzrə Turqijə əsqrərlərlə barabar Qəncəyə qəlmiz olan Kafkas musəlman ordysynyn bəz komandanı Nyri-pazanın, Qəncədə kabakcadan razılıq verməsindən sonra vake' olmyzdy. By da təsadufi dejildi qı, Azərbaycan „istiklalijjəti“ e'lan edildiqdən sonra, 17 ijynda vucyda qələn həqumət, bəzda Xan-Xojsqi olmaqla, qurcu menzəviqləri tərəfindən „bajıra basılaraq“ ertəsi qunu Tiflisdən Qəncəyə qələr qəlməz iste'fa verməjə məchyrdi olır, çünqu Nyri-paza ony bir kədər „demokrat“

hesab etdiji uçun ona e'tibarsızlıqla bəkmizdi; byna təzjik edən isə jykardı byrzyazja və zadəqan dəjirələri idi.

Turqijədən asılı olmanı, Azərbaycanın o zamanqı haqimləri əzqarcasına e'tiraf edirdilər, və bilirdilər qı, turq sunquləri, bəj-xanları və byrzyazjanın xusysi maliqijjətini və həmçinin onların „demokratja azadlığı“ koryjarlar; by bərədə milli zyranın son iclasında Məhəmməd Emin son sөzündə aqlıcasına demizdi qı: „Mən bilərəm qı, Azərbaycan Rysja inkilabının musbət prinsiplərindən və azadlığından lazımlıca istifadə edəcəkdir və zühə etməyəm qı, mustəkil Azərbaycanda ictimai və xusysi azadlıq, hər halda qeçmiş mustəbid Rysja azadlığından daha qeniz olacaktı. Hətta əfəndilər, təsdik etməq istəjirəm qı, Azərbaycan Kafkassa hamıdan artıq hurriyyətpərvər sanılan Qurcustandan belə xəzbəxt olacaktı, çünqu bizim daxili izlərimizə karızacak kuvvələr əzqələrdən olmajb, bəlqə bizə kohym olacaktı.“. Məhəmməd Emin by bəjannamasında Azərbaycanın istiklalijjətini dejil, daha dogrysy Azərbaycan həqumətinin istiklalijjətini təsdik edən Turqijə komandanlığına „mustəkil“ Azərbaycan həqumətinin tamamilə tabe' oldygynty kabakcadan çizmişdi.

Musavat məbyatı, Turqijə kozynlarının Azərbaycanı qəlməsində, onların qyja qənc cumhyriyyətlə bəzıca olaraq musəlləh kuvvələrin təzqilində „kardazlıq jardımlıca“ kəzmaları qibi, rənq verməjə çalırdı; çünqu by kozynların Azərbaycanda mevcud bylynması, sulh konfransında iztiraq edəcəq xarici devlətlərin, Azərbaycan istiklalijjətini təsdik etmələri uçun ən zəryri bir zərt idi. Musavat həqumətinin rəsmi gəzəti olan „Azərbaycan“ 1918-nci ilin 16 oktyabrında bəz məkaləsində jazır: „Butun dunjada zan və zəhrət kazanılmız və bəzında ən seçmə sərqərdələr dyran ordysy ilə əlqəmizi mudafəə etməjə qələn kardazılmız Osmanlı imperatorlygy, Azərbaycan uçun qafi kədər kozyn jaratmaq izinə jardımlı etməq məsələsini özü uçun birinci vəzifə kəbyl etmişdir; o bizə kuvvətli ordyja lazımlı olan silah, paltar, təcribəli zabıtlər və bəzıca olaraq butun Turqijə ordysynda həqmfərma olan milli zuyr verir, bizdən isə ancaq öz vətənimizi muhafəzə etməq uçun canlı kuvvə tələb olynyr. Canlı kuvvə və ony saklamaga vəsajitimiz

artıklaması ilə vardır; ynytmamalı qi, tarix təqrar olyn-
majır; bitməq uzrə olan cihan muharəbəsi sulh konfran-
sınlınlı karəslınlı, butun mubahəsəli sıyasi və iktisadi mə-
sələlərin həllini kojacakdır. By konfransda, öz mənafəini
korymak üçün jalınlı z qafı kədər həkiki kuvvəsi olan bir
əlqə, öz hukykyny mudafəə edə biləcəqdır; ona qərə im-
diqi momentin bizə verdiji tələb-jorylmaksızılın syratdə
həkiki bir kuvvə təzqil etməqdən ibarətdir; jalınlı z belə-
liqlə biz öz ocagımlı zı koryja biləriq və qənc devləti-
mizin məs'yd qələcəjini qərə biləriq". Musavat mətby-
atı izlərin həkiki vəziyyətini by syratlə malalamaga çalı-
zırdı. Əsli həkikatdə isə vəziyyət bəm-bazka idi.

Turqija közynları, Azərbajcana qəldiqdən sonra, Azər-
bajcan daxilində jeqanə həkiki musəlləh kuvvə oldykla-
rından, Azərbajcana dogrydan dogryja jijə olyrlar. Tif-
lisdə vucyda qəlmiz Azərbajcan həquməti, Sejm byrakıl-
dıkdan sonra Qəncədə jazajan Xusröv-bəj Syltanovy hər-
bijjə naziri tə'jin etdisə, həkikatən by tə'jin jalınlı z qa-
ğızda kaldı və nəzarət təzqil olynmadı.

Azərbajcan kol-ordysyna çevrilən musəlman kol-or-
dysy Azərbajcan „istiklalijjəti“ e'lan olyn dykdan sonra
cuz'i top, əsləhə, at və gejrə ilə barabar Tiflisdən Qəncə-
yə qəçur. By lavazımatın çok hissəsi qurcu menzəviq
xalk kvardijası tərəfindən gəsb edilmişdi. Kol-ordy tə-
mamilə turq komandanlıqlınlı ixtijarına qəçdiqdən sonra
və qonyllıyların qəlizinin arası artıq qəsildijindən, iijn
ajında başlamız busbutun jok olyb qedir. Kol-ordynın
axırlına çıkan səbəblərdən biri də fərarilər idi; bynların
mikdarı xidmətdə kalanlardan çok idi.

Turqija komandanlıqlı Azərbajcana qırər-qirməz,
özünə tamamilə sərbəst hərəqət tə'min etməyə çalızıdı.
1918-nci il 14 iijn mukavələsi mevcibincə musavat hə-
quməti, Osmanlı devləti və ja onyn muttəfikləri ilə mu-
harəbədə bylynən devlətlərin və onlarla muttəfik olan
əlqələrin mulqu çinovniqlərini və həmçinin zabıtlərini
Azərbajcan hudydyndan çıkarılmalı idi. Ejni syratlə də
cihan muharəbəsi davam etdiqə, musavat həquməti
məzqyr devlətlərin zabıtlərini və umymijjətlə təbəələrini
öz xidmətinə kəbyl etməməli idi. Turq komandanlıqlı
öz agalıqlınlı, Azərbajcanda məhqəmlətməq üçün tə'mi-
nat idi.

Turqija komandanlıqlınlı Azərbajcanda tamamilə
sərbəst hərəqətini, vəziyyətini məhqəmlətməq və həmçi-
nin Zərk və Zimala tə'sir etməq ehtimalınlı tə'min edə
biləcəq bazka bir vasitə vardı pi, o da 1918 il 14 iijn
mukavələsi idi. By mukavələ uzrə: mənkyıl və gejrı-mən-
kyl həj'əti, əmlaqı və butun materjalları ilə barabar Azər-
bajcan dəmir jolynın butun ixtijarı 5 il muddətinə turq
komandanlıqlına qəçir, butun jollar və kyllıyçylar turqlər
tərəfindən idarə olynır və məazlarınlı da turqlər tərə-
findən idarə ediləcəq Azərbajcan dəmir jolları idarəsindən
bilavasitə veriləcəqdi. Ejnisyratlə də öz hərbi ehti-
jaclarınlınlı tə'mini üçün istifadə etməq məksədilə Azər-
bajcanın butun zosə və gejrı jollarınlı da Turqija ko-
mandanlıqlı ixtijarına qəçirdi; musavat həqumətinə isə,
by jolları xarab oldykda tə'mir etməq, Turqija koman-
danlıqlına, nəkl edilən turq közynlarına ərzak almakda,
jardım etməq vəzifəsi kalmı zıdı. Bynlardan ilavə, haman
mukavələ uzrə hərbi ehtijac üçün olaraq Kaspi dənizində
olan butun vapor və qəmilər və həmçinin Baqlı lıman-
nında olan butun inzaat və təchizat Turqija komandanlıqlı
ixtijarına qəcirdi. By ixtijarları, Turqija öz mulahəzəsi
uzrə öz muttəfiklərinə də zamil edə bilərđi. Beləliqlə
Azərbajcan busbutun və kət'i olaraq Osmanlı həqumə-
tinin ixtijarına qəçir.

1918-nci ilin 11 iijyında turq komandanlıqlı 1894-99
illərdə anadan olan musəlman əhalıslınlı səfərbərlijə çə-
gırlı. By səfərbərlijin nə curə qetməsi xusysynda hərbiijə
naziri Mehmandarof 1919-ncy il 25 fevralda parlmana ver-
diji mə'ryzəsində dejir: „Turqlərin əsqər jıgmaları heç
bir sıjahlı uzrə olmaı b, rast qələni dytarak cəbhəyə qən-
dərirdilər. Çok vakt da tamamilə əsassız olaraq ata-ana-
larınlı saklayan və onlarınlı jeqanə ymydy olan zəxsləri
əsqərlijə alırdılar. Butun by hərəqətlər əhalınlınlı narazı-
lıklarına səbəb olır və byna bizim həm administrasja-
mız, həm qəndxudalarımlı z təəssuflər olsyn qi, hətta ry-
hanilərimiz belə e'tiraz edirdilər.“¹⁾ Musavat mətbyatı-
nlınlı və həqumətinin bagırlı ilə qəstərdiqləri Turqija
„jardımlı“ imdi artıq nə-inqi öz ogyllarınlı ordyja verən
əhalınlınlı, hətta administrasja və ryhaniləri belə sıkmaga
başlamızdı. By səbəbdən və ha belə maddi və mə'nəvi

1) Parlman iclasınlınlı stenografıq atçoty .

jazajlı əraitinin ağırlığı (əsqərlərin, zabıtlar və çavuzlar tərəfindən dəjulməsi, xərəjin pis olması, ajak-kabı və paltar joklygy) cəhətindən Turqijə əsqəri kit'ələrin-dən jeni əsqərliyə alınanlar fərar edirdilər; Mehmandarof haman məryzəsində hələ vəziyyəti bir kədər jymyzaldarak, turq əsqəri kit'ələrində olan jeni səfərbərliyə alınmış əsqərlərin halını belə təsvir edir: „Hər jerdə bir-birindən acınacak mənzərələrə rast qəlirdim. Əsqərlərin dyt-gyn və gəmli uzları, pis qejimləri dərhal qəzə çarpırdı. Jeməqləri oldykca pis, jalınız kajnadılmış sydan, bir kədər qələm japragından və xırda ət parçalarından ibarət idi. Binalar rutybət, jatak ləvazımatı jok və pəncərələrin çoky zizəsiz idi. Qjərdujum atlar da at dejil, də-ri ilə örtülmüş sumuqlərdən ibarət idi. Atların haman-haman 70%-i kotyrdi. Əsqərlərə lazımı kədər jeməq veril-məməsi, qejimlərinin və ajakkabıların joklygy və hər-dən bir dəjulmələri onlarda hərbi kyllıya karşı nəfrət ojadırdı.“¹⁾ (Kyrsif bizimdir. A. S.) Ceneral Mehman-darof öz nıtkında tamamilə haklı idi; belə qi, kabak-larda əsqərliq etməjən və ilq dəfə ordyja qırən turq qəntliləri üçün belə ağır zərəjit, onlarda jalınız mənfi bir əlakə tərədə bilərdi. By hələ başka səbəblər bir janda dyrsyn, ordynyn qələcəq təzqilinə bəjuq zərbə vyryrdy.

15 sentjabrda Baqlı alındıkdan sonra musavat hə-quməti özunu bir nev „müstəkil“ Azərbaycanı „jijə“ hesab etdiji və cihan muharəbəsinin bitməq nizanəsi qərunduju bir zamanda açılacak sulh konfransında qi, „byrada-öz mənəfeini korymak üçün jalınız qafi kədər həkiki kuv-vəsi olan bir əlqə öz hukykyny mudafəə edə biləcəqdi“ Azərbaycan ordysynyn təzqili məsələsi jenidən ortaja çıkdı. By məsələ turq komandanlıqı planlarına da zidd dejildi, çunqu Azərbaycana qələn turq kozynları qafi mıkdarda dejildi, və Baqlını aldıkdan sonra onlar busbutun əldən duzmuzdulər; Turqijədən isə jeni kuvvə qəzlənile bilməzdi; çunqu Turqijə cəbhələrində kızgın muharəbə-qədirdi. Diqər tərəfdən Turqijə devlətinin cihan muha-rəbəsinə məglybijətə ogramakda oldygyny hiss edərəq, Azərbaycanın neft sərvətlərini və umymijətli Azərbaycanı, munqun kədər yzyn muddət əldə saklamak üçün, Tur-qijə komandanlıqına öz ixtijarında olmaq uzrə, hərbi

kuvvə lazımdı. Ona qərə bilavasitə Turqijə komandan-lıqlının rəhbərliji altında olaraq xusysi Azərbaycan kol-ordysy təzqil olynmaga başlajır. By kol-ordyja, Baqlı alındıkdan sonra əldən duzmuz olan turq əsqəri kit'ələri də muflək olyrlar. Musavat həqumətinin hərbi kuvvəsi olan kol-ordy nə halda oldygy xusysynda, kol-ordynyn muvəkkəti komandanı mir əlaj Səlimovyn musavat hə-qumətinin nazirlər əyrasına jazdıqı, ən məxli raporyndan qəuruq: „Hal-hazırda Azərbaycan kol-ordysy jalınız qa-gız uzərində mevcydyr. Əsl həkikətdə isə kol-ordy, jeni toplanacak əsqərləri əjratməq üçün by firkələrə daxil ol-myz, son dərəcə əldən duzmuz olan 9-ney və 10-ney Turqijə əlajları, kalgıllarından ibarətdir. Suvari hissəsi də bərhad haldadır, çunqu tam iqi əjln pılsyzlygy, ona təz-qil olmaq və jazamak imqanını verməmişdir. Topçy his-səsi də, top ləvazımatının qafi mıkdarda olmasına bak-majarak zabıt, at və təchizat joklygyndan ibtidajı halda bylynyr.

Bynynla barabar təkdım olynan hesab və cədvəl-lərdən əjani syrytdə əzqar olyr qi, firkədə, qəhnəlmiz və o da Turqijə əsqəri kit'ələrindən kalma olan, cuz'i mık-darda ibas və ləvazımat vardır. Dogrydyr, birinci firkənin bə-zi əlajlarında taza əsqərlər qəzə çarpırlar, laqin onların hamısı əjagı jalın, cındırılı və jarım acdır. Kit'ələrdə at və araba kə'ijjən jokdyr. Azərbaycanın mərqəzdən yzak, zəhər və qəntlərində olan haman-haman butun əs-qərlər, jerli əhalı hesabına jarım ac bir syrytdə jazamakdadırlar. Hətta Baqlı qibi bəjuq və zənəqin bir zəhər-də əsqərlərə jeməq tapılmır, atlar isə uq qunlələ toprak jeməjə məhqym olyrlar. Əlaj, firkə və xusysən kol ordyja məxsys ambarlar jokdyr. Əhalısının çoky qəzələsinə jediji, zənəqin jazadıqı və bir çok hissələrində tabligat ocakları olan Baqlı zəhərində, əsqərə həmişə jalınız yn zərbəstı verməq olmaz. Səljən kızıllarında, əsqərlər, ac karına və jalın taxtalar uzərində, qimsədə bir stəqan çaj qərduqda, həsrətlə onabakırlar. 10-ney əlaj əsqərlərinin çokysy çəqməsiz və corabsızdır. Jeməqsiz, paltarsız, atsız, və təchizatsız ordy vucyda qəfirməq olmaz. Jarım ac, paltarsız və ajak jalın əsqərin canı təbii qi, evlərində kalacakdır. Jeni əsqərlərin qutləvi syrytdə olaraq əs-qərliqdən kaçmalarının umdə səbəbi də byradan nə'ət

1) Azərbaycan devlət arxivi, iz № 346 s. 190-200.

edir. Jarım ac bir syrətdə jazajan jalınız əsqərlər dejil, jeni təzqil edilən ordynyn zabıtləri də acınacak bir halda bylynyrdylar. Butun idarə mə'myrlarınızın maazları 100-150% artdığı halda zabıtlər tamamilə ynydylmyzlardı, sanqı, onlar vətənin əjəy ogylları idi. Hər qəscə bəllidir qı, vətənin ətibarlı istinadqahı ola biləcəq kuvvətli ordy vucyda qətirməq, jalınız yaxşı tə'min olynmyz, vətəndəzlərin xusysilə həqumətin hərəmətinə kazanmız və hər jerdə artıq sevinclə karzılanan zabıtlər kadrosynyn mevcydijətilə mümqun ola bilər. Zabıtlərin vəzıjətləri alçak oldygy, onlara dikkət verilmədiji, cibi pylla doly olan bir zəhərlinin zabıtdən juqsəq sanldığı və bəzkalərini onlara lakejd bəkdığı bir jerdə, ryhən və cismən məhqəm olacaq bir ordy vucyda qətirilə bilməz.

Məhqəm təməl üzərində kyrylmyz, duzmənə ilq tokkyzmada pəraqəndə duzməjəcəq, camaata çidar olmajb, intizamı mudafəə edə biləcəq, qəzəl tə'lim almız, tə'min olynmyz və dəmir intizamlı (musəlləh, laqin intizamsız olan bir dəstə, duzməndən artıq öz camaatına korkyly ola bilər), bir ordy vucyda qətirməq üçün, by barədə mən bə'zi mulah-zələrimi qəstərməji lazımı bilirəm:

- 1) By qunqu qunun ziarı hər bir zey ordydan ətru olmalıdır, çunqu ordy olyrsa, hər bir zey duzələr.
- 2) Həddindən bəjuq vəzifələrin icrasına atılmamalı və ən bəzlicəsi onlara yjmamalı. Jalınız qagızda olmajb dogrydan dogryja xarici və daxili duzmənə zərbə vyra biləcəq kol-ordy təzqil etməlidir. Miskal qiçiqsə kijməti bahadır. 35.000 (!) erməni ilə mudafəə olynan Baqlıq biz səqqiz min intizamlı kəzryn vasitəsilə aldık.
- 3) Kol-ordynyn təzqilinə və tə'mininə lazım olan vəsajiti əsirqəməməli, çunqu bəjuq Napoleon demizdir qı, muharəbədən ətru uç zey lazımdır: 1-pyl, 2-pyl və 3-pyl.

Ordyny dojzdyrmək və qejindirməq lazımdır, çunqu jarım ac və ajagı jalın ordy hər cur musri xəstəliqlərin o cumlədən bolzəviqlijin mənbəildir.

- 4) Ordyny qafi mikdarda at-araba, əsləhə, və bəzka-bəzkalərini ilə təchiz etməlidir.

Nihajət ən bəzlicəsi-galibijət ilə qifajtlənib istirahətə dalmamalıdır. Byny kət'i bir syrətdə ynytmamalıdır qı,

duzmənimiz hələliq qizlənmiz, öz hissələrini təzqil və tə'min etməq üçün ciddi syrətdə hazırlanır və çok çəqməz qı, Zyza və Cəbrail kəzalarında javaz-javaz alızmakda olan jangına uz-uzə qələriq. Petrofsk, Lənqəran, və Ənzəlini də ynytmamalıdır.

Jazamak istəjiriqsə-jaratmalık. "1)

İmperjalist muharəbəsindən sonra sulh konfransında Azərbaycan istiklalijjəti məsələsinin həll edilməsində muhum rol ojnaja biləcəq və musavatçılərin artıq dərəcədə quvəndiqləri ordynyn zərjiti by halda idi.

Mutarəqə başlanmasi və Almanjanın, onynla da barəbar Turqijənin kapitulyasjası (təslim) musavat həqumətini çətin bir vəzıjətə saldı. Belə qı, galib inqilislər, İran tərəfindən əzqarçasına Azərbaycanı dytmək istəjirdilər və musavatçılərin istinadqahı olan Turqijə komandanlığı da Azərbaycanda artıq yzın zaman kalmajacagını hiss etməzdi. Laqin bynynla belə Azərbaycandan qədərqən, Turqijə komandanlığı, Azərbaycan ordysynyn təzqilinə və ona rəhbər etməqdə qəstərdiji nufyzy saklamak istədi. By xusysda musəlman kafkas ordysynyn sijasi zə'bə rəjisi Nəib Cavad bəj muəjjən syrətdə demizdi: „Turqijə həquməti kuvvətli və kardəz Azərbaycan ordysynyn təzqilinə heç bir vəsajiti əsirqəməz; belə qı, Azərbaycanda olan turq ordysynyn butun mə'myrlər Azərbaycan devlətinin xidmətində hesab ediləcəq və onlara ehtijac oldykca öz jərlərində kalacakdır. "2)“

III. Azərbaycanda inqilislər. Hərbijə nəzarətinin təzqilindən sonra ordynyn bir illiq devrdə vəzıjəti.

16 nojabrda turqlər Baqlıq bəzaldıqlar və ertəsi qunu ceneral Tomsonyn komandanlığı altında olarq inqilis dəstəsi Baqlıja daxil oldy.

Inqilislər qəldiqləri qundən bəzljəyərək, öz hərəqətlərilə „müstəkil“ Azərbaycanda əzlərinin tam aga oldyklarını açık syrətdə bildirdilər. By hal cihan muharəbəsində hələ məglyb olmajncaja kədər Turqijə kəzərində suruqlənən musavat həqumətini, imdi, məglyb Turqijəyə dejil, artıq inqilis komandanlığına qəz diqməyə məbyr edir. Musavatçılar tərəfindən inqilis komandanlığı üçün

1) Hərbijə nəzarətinin 17 numrəli ist-Azərbaycan devlət arxiv.

2) „Azərbaycan“ gəzetəsi, numrə 24, 1918 il 1 nojabr tarixli.

tartib olynmyz təntənəli istikbalda müvəkkəti xariciyyə nazirinin kərkəkcasına səjləmiş oldygy: „Bəjuq kardazlar, Avropa xalkları əsrlərlə əldə etdiqləri mədəniyyət səjəsinə də insanlığın juqsəq, mədəni və mukəddəs idealları namına ony da (Azərbaycanı, A. S.) öz əjiləsinə kəbyl edər“¹⁾ səzlərinə ceneral Tomson iqi uzluluqlə: „By vaktə kədər sizin topragınızı muhafəzə edən Turqijə ilə bağladığımlız mukavələ uzrə biz, turq kozynlarını əvəz etməq üçün byrəjə qəlmisiz“ cavabını vermişdi.²⁾ Butun by bəjanatların mənası əjdındır. Musavat həqumətinin o kədər quvəndijji Turqijə, inqilis komandanlığı ilə bağladığı mukavələ uzrə, Azərbaycanı öz xusysi məli qibi, inqilislərə təslim etdi; by vaktə kədər musavatçıların ağızlarında dastan olan Azərbaycan „istiklalijjəti“ beləliqlə bir daha artıklaması ilə təsdik olynır.

İqi uzlucə „Azərbaycan topragını muhafəzə etməq“ bəjanatı pərdəsi altında, inqilis komandanlığı, həkikətdə isə Azərbaycan neft sərvətlərini gəsb etməq və habelə Zakafkasja tərəfindən Zyralar Rysjası ələjhinə aparılan mübarəzəyə rəhbərliq etməq fiqrini dəsiirdi.

İmperjalist müharəbəsində Almanja və Turqijənin məglybijjəli və mukavələnama uzrə turqlərə əvəz olaraq inqilislərin Baqlja qəlməsi, musavat həqumətini, ordyja rəhbərliq edəcəq aparat təzqilinə vadar etdi, çünqu by zamana kədər ordynyn rəhbərliji turq komandanlığının əlində idi. 6 nojabr 1918-nci ildə həqumətin kəradadı, mevcibincə hərbiyyə nazirinin portfeli həqumət sədrinə təkdin edilməq uzrə, hərbiyyə nəzarəti təsis olynır. Nəzarətin təzqili, hərbiyyə nazirinə muavin təjin olynmyz (sonradan isə hərbiyyə naziri olan) topçy ceneral Mehmandarova tapşırıldı.

15 nojabrda azagıdaqı zə'bələrdən ibarət olaraq, kərarqah komandanlığı təzqil olynır: intendant, mühəndis nevbətçi cənlral, ceneral-kvartirmejster, top zə'bəsi, hərbi təlim, topografja və kontrol zə'bəsi. Təzqil olynan zə'bələrdə vəzifələri aparmaga jaranlı zabitlər həjətinin jöklygy, onların təzqilinə zərbə vyryrды; by səbəb uzundən də vəzifələrin bir çöky, hətta bə'zi zə'bə rəislərinin vəzifəsi yzyn muddət bəz kalmışdı.

¹⁾ Nəfiə nəzarətinin nəzirijjəti, 1920 il, adres-kalendar. Səhifə 23-24.

²⁾ Adres kalendar 1920 il.

1919-ncy ilin martında ərqani-hərbdən, ərqani-hərb baz idarəsi təzqil olynır, və by baz idarənin həjətinə ərqani-hərb həjətindən azagıdaqı zə'bələrdən ibarət ceneral-kvartirmejster zə'bəsi qəçir: hərbi münasəbat rəjisi idarəsi, hərbi-topografja və kozyn hərəqatı rəisi.

Ərqani-hərb baz idarəsinin vəzifəsi jalınız əməlijjat (operatif) məsələlərindən ibarət oldygy halda, ərqani-nərbənin vəzifəsi, ordynyn təsərrufat ehtijaclarına və ony zəryri zəjlərlə təmin etməqdən ibarətdi.

Ordynyn dogrydan-dogryja olmadıgından ərqani-hərb baz idarəsinin təzqilinə heç də ehtijac jökidi. Bynyn təzqilinə umdə səbəb, Krlmdan Azərbaycana qəlmisə sabik Krlm həqumətinin sədri ceneral Sylqeviç idi qi, Azərbaycan həquməti ony baz ərqani-hərb rəjisi vəzifəsinə təjin edir. Laqin çök çəqmədən Sylqeviç hərbiyyə naziri Mehmandarof ilə əmələ qələn münakəzəsi nəticəsində xidmətindən istəfa verərəq çıktı. Bynyn çıkməsi, münasəbatlə də, ərqani-hərb idarəsi asanlıqla və ordyja zərərsiz olaraq ərqani-hərbə mülhək olyr və Azərbaycan ordysy ərqani-hərbi deyə adlanır.

1918-nci ilin 15 dekabrına kədər, jə'ni turqlərin tamamilə Azərbaycan hudydyndan çıkməsinə kədər, hərbiyyə nəzarəti əsla heç bir iz qərmurdu, çünqu by vaktə kədər kozynlar, Kafkas müsəlman ordy synyn baz komandanı Nyri-pazanın əməli (operatif) ixtijarında idi; və jalınız turqlər qətdiqdən sonra o, öz bazına az çök iz qərməyə müvəffək ola bilər.

İbtidai təzqilat planı uzrə, 1919-ncy ilin 1 nojabrına kədər, bəjuq ordy vucyda qətməq təxmin edilmışdi. Haman muddətə kədər iqi pijada firkə (divizja) təzqili nəzərə alınmışdı. By firkələrin lərəsi uç alajdan, firkə topçylarından və alajlar da: istehqam, telegraf bəluqləri, suvari takımlar təlim və mitraljoz komandası, və həmçinin alaj topçylarından ibarət olmalı idi. Suvarilərdən uç alajlı bir atlı firkə təzqili təxmin edilmışdi; bynlardan ilavə, hava dəstəsi, dəmir jol bataljony, istehqam bataljony və gejrənin əmələ qətilməsi nəzərə alınmışdı.

İzinin ilq devrində, hərbiyyə nəzarətinin ordy təzqil etməqdə qəstərdijji fəalijjəti bəs hansı zərəjiddən asılı idi?

Hər zəjdən əvvəl, qəhnə çar ordysından miras kalmış, hərbi material bazası olan joklygyny kejd etməq lazımdır.

İranı korkyly konzy hesab etməyə çar höquməti, Azərbaycan hudydy uzrə İranla olan sərhədinin bərqidilməsinə heç də diqqət verməyib top, muharəbə syrsatı, ərzak və əsləhə ehtijatı ilə mumqun kədər tə'min olynmyz Kars və Batym qibi kalası olan Qjrcustan və Ermənistan hudydynda Turqijə sərhəddini məhqumlətməyə çalışırdı. Qjmrü (Leninkan) və Tiflisdə mərqəzi ambarlar top e'malatxanası, arsenal; Tiflis, Kytajis, Batym, Qjmrü, İrəvan və gejrədə çokly kılalalar, xəstəxanələr, intendan və top ambarları mevcyd olyb, Kafkas cəbhəsi kəzynlərinin ehtijacını tə'min edirdi. Bynlardan ilavə by dajirədə, Sarıkamışa kədər, xusysi sevkulceyə zosə jolları və dəmir joly salınırdı. Muharəbədə sonra hamıdan artıq Qjrcustan kazanılırdı; belə qi, butun jykardı qəstərilənlərdən savajı ona, Bəz Kafkas İdarəsini butunluğu ilə özünə jərlədirə biləcəq qeniz binalar kalmırdı. Azərbaycanda isə bynlardan jokdy və bynları heç olmazsa musavat ordysynyn tələbatı mikjasında vucyda qətirməyə də bəjuq vəsajit lazımdı. Byna da səbəb bir tərəfdən qagız pylların, daima kijmətdən duzməsi, diqər tərəfdən də Baqıda vake' olmyz vətəndə muharəbəsinin kılalalara və gejrəyə bəjuq zərbələr vyrması idi.

Beləliqlə, Azərbaycan hərbiyyə nəzarəti öz konzyları olan Qjrcustan və Ermənistanə nisbətən əlverişli vəziyyətdə dejildi, və Azərbaycan daxilində hərbi-material mərqəzlərinin joklygy, silah, top, araba, kəzyn jərlədirilməsi və gejrə ilə ordynyn qələcəq təzqilinə bəjuq tə'sir byrakılırdı.

Byndan ilavə, zabitlər hej'ətinin joklygy da, kəzyn kit'ələrinin təzqilinə bəjuq mumaneət qəstəriridi.

Turqlərə artıq ymyd kalmamışdı, çunqu inqilis komandanlığı, musavat höqumətinə, Azərbaycan hudydynda bylynan butun Turqijə zabit və əsqərlərinin çıxarılmasını kə'i olaraq təqlif etmişdi. Turqlər tərəfindən təzqil olynmyz hərbiyyə məqtəbinin 1918-nci ilin oktyabrında vake' olmyz byrakılıdı, ordydan ətru tələb olynan zabit hej'ətini tə'min edəcəq mikdarda dejildi. Azərbaj-

can kol-ordysynyn kərarqahı, ləgv olynдықdan sonra kol-ordy komandanı ceneral Zixlinski hərbiyyə naziri muavini tə'jin edilməqlə hərbiyyə nəzarəti aparatının zabitlər hej'əti bir balaca təqmil etmiş oldy. Butun by çətinliqlər, rys ordysynyn ləgvindən sonra Azərbaycanda qullu mikdarda „İsiz“ kalmış rys zabitlərini jərdəmə çəqirməyə vadar etdi; onlar da butun qəçmiş xidmət və rəzadətlərini sajarak hərbiyyə nəzarətinə qəmali məmnynijətlə öz xidmətlərini təqlif etdilər. Bynlardan başka musavat ordysyna bir çok qjrcu zabitləri-knjaz və mulqədarları, qirməyə başladı. Beləliqlə ordyda rəhbər komandan hej'ətinin əqsəri, xidmətində bylyndygy devlətin özünə tabe' oldygy əsqərinin dilini bilmirdi. Rys zabitlərinin musavat ordysyna qirməsilə əlakədar olan bir faktı kejd etməq maraksız olmazdı. Rys Zakafkasja milli Zyrası rys zabitlərinə „jenidən dogmakda olan Rysjaja nisbətən Azərbaycanın nə qibi sijasi mövke' dytacığı muəjjən olmaıncə“ Azərbaycan ordysyna qirməmələrini təqlif etdiqdə, ¹⁾ onlar bir çoklarınlın maddi vəziyyətlərinin ağırlıqından nazi „vətənin zərəfi və myndiri“ nə heç də əhəmiyyət verməyə qə „Azərbaycanın sijasi mövkeinin tə'jin olynmasını“ qəzələmədən, Azərbaycan ordysyna qirməq uçun onlarınlın çokysy ərizələr verirdilər; hələ byndan ilavə rys zabitlərinin bir çoky, turqlər Baqıda iqən Nyri—pəzanın „kahramanlığı“nı tərifləyə qə ondan paj və muqafat alır və turqlərin əvəzinə inqilislər Baqıda qəldiji zaman, onlarla „vətənpərvəranə“ (patriotiq) gavgə jəpmışlardı.

Ordyny ərzak ilə təchiz etməq məsələsi də qəsqin bir hal almışdı; belə qi, kəzyn hissələri dəmir jolynda mevcyd xusysi ərzak mallarını ordy uçun zəbt etməyə və gejrəyə məbyr olyrdylar. By səbəb, musavat məbyatının nəzəri-dikkətini belə cəlb etmişdi; by xusysda „Azərbaycan“ gəzetəsi 1918-nci ildə 23-ncü numrəsində jəzır: „Jərli höqumət və kəzyn kit'lərin başka—başka jərlərdə təəssüflər olsyn qi, ərzak xusysynda olan höqumət kənyinlərini həjata tətbiq etməqdənsə ərzak nəzarətinin binaquzarlıqlarına zidd olan öz-bazılık və cür-bəcür tədbirlər qjəurlər, məsələni: ərzak qəndərilməsi kədə qədən və onları zəbt edirlər, dəmir jol vasitəsilə ərzak

1) „Azərbaycan“ gəzetəsi 1918 il 12 dekabr.

juqlarının qəndərilməsinə hər cür mumanəət qəstərlər; nəticədə də qəntli taxılı, jərə basdırılır və kijmətlər bahalanır və iləx.

Suvari dəstəsinin təzqil edilməsi məsələsi də çox yaxşı dejildi. 1919 ncy ilin fevral ayında kəza hərbiyyə mufəttisləri tərəfindən qəndərilməli olan əsqərlərin təzqil ediləcəq suvari firkəsi təzqil olynmaga bəzləyir; laqin hərbi--inzibat aparatı, hələdə məhquəmlənmədiyindən xusysı syrətdə zabitlər və məhəllərlə tanılmaq və əlakəsi olanlar qəndərilməqlə, atlı hej'ətinin əldə edilməsi uçun muvəkkəli olaraq qonylly suvarilərin toplanılmasına icazə verilir.

Belə toplanma usuly, istər mikdar və istərsə dəjər e'tibarilə heç bir yaxşı nəticə vermədi.

Suvari toplanmasından ətru qəndərilən zabitlərin jerli dəjirələrdə muəjjən nufyza maliq olmalarına bakmajarak, qonyllylar bir dəfə də olsyn bəjuq dəstələrlə dejil, təq—təq və ja xırda dəstələrlə toplanırdılar. Bə'zən də by vəzifədən ətru qəndərilmiş olan zabitlər, heç bir nəticə əldə etməjərəq qeri kajıdırdılar. Jerli həqumətlər, onlara jardı m etməqdənsə qonyllyların əxzi-əsqər idarəsi vasitəsilə toplanmalı oldygyny nəzərə alarak, onların qərduqləri izi kanynsyz hesab edirdilər. ¹⁾

Suvari dəstəsi vəzijjətinin çətinləməsinə bir səbəb də suvari hej'ətinin muvəffəkijjətsiz olaraq toplanması idi, çunqu, qonyllylar tamamilə tə'min olynacakları təbligatına aldanan və əzlərilə barabar, ordy xidmətinə jaramajan atlar qətirən qəntlilərdən ibarətdi; bynyn nəticəsində 1919-ncy ilin baharında suvarilərə olan tələbat ciiddilədiyindən atların çox hissəsi xaric edilmizdi (jalınlz birinci suvari tatar alajı (Tatarsqi polk) ixtijarında olan atların jarıslını xaric etmizdi). Beləliqlə firkə, bir tərəfdən at hej'ətinin mikdarı e'tibarilə əqsilir, diqər tərəfdən də uç aj səmərəsiz olaraq, jararsız atların dolandırılmasına xarc çəqmiz olyr. „Mart ayında təzqil olynmyz tə'mirat komisjası, heç qiticiq suvari xidmətinə belə jaramajan zəif atlar vermizdi qi, o da qafi mikdarda dejildi.

1) Suvari firkə rəjisinin mə'lymatından. Hərbiyyə nəzarətinin 17 nümərəli fa—Azərbaycan devlət arxivı.

Tə'mirat komisjasının təzqilində olan qeciqmənin nəticəsi olaraq, atların kijməti bahalazır. İlin əvvəlində atın kijməti 3-5 min oldygy halda, imdi (1919-ncy ilin baharında) 15-25 min olmyzdyr ¹⁾.

Suvari dəstəsinə jəhər ilə təchiz etməq məsələsi də çox qəsqin bir syrətdə dyrmyzdy. Jəhərlərin qifajətsizliyi suvari dəstəsinin təzqilinə bəjuq mumanəət qəstərdi. Jəhərlər camaatdan zəbt edilir və çoky jararsız çıkdı; məsələn: uçuncu Zəqi suvari alajı hərəqətə bəzlarqan, 128 jəhərdən 102-si busbutun jararsız çıkmızdı.

Turqijə komandanlığı Azərbajcandan qədər qən muşavat həqumətinə, ordy təzqilindəqi muvəffəkijjətə və onyn muharəbəjə kadir olmasına inandırdılsa da, laqin ordynyn həkiki halı bam-bazka idi; hərbiyyə naziri ceneral Mehmandarof ordyny qəzdən qəçirdiqdən sonra parlımada səjlədiyi mə'ryzəsi byna zahid ola bilər: „Qəncəjə qəçənə kədər, jə'ni 25 nojabra kədər Turqijə komandanlığı kət'i syrətdə inandırdı qi, ordy təzqilindəqi muvəffəkijjət bəjuqdur; belə qi, birinci Azərbajcan firkəsində 8 mindən artıq adam vardır, 2-nci firkədə by saat, hərəsində 4 mindən artıq adam olan iqi alaj hazırdır, qafi mikdarda top vardır, məzglyljət sur'ətlə qedir, kozynlar: top, sihiyyə, bajtar və gejrə majahtac ilə təchiz olynmyzdyr. Mən isəm ordyda biri-birindən daha acınacak mənərədən savajı bir zey qərmədim“ ²⁾.

Hərbiyyə naziri 1918-nci ildə daxilijjə nazirinə jazdıqlı tə'likəsində artıq o „mənərələrin“ aradan kaldırılması və fərarilijın jalınlz bazka səbəblər dolajısilə tərmiz oldygyny isbata çalırdılsa da, laqin by „mənərələr“ davam etdiqə ordydaqlı fərarilijın də həmişəqi qibi davam edirdi. By tə'likədə biz okyjyryk: „Jeni əsqərlijə alınanların hələ Turqijə komandanlığı zamanından bəzlanlz fərar etmələri, by vaktə kədər davam etmədədir.

Əvvəllər by hal, bir çox ağır səbəblərdən, məsələn: xərəjin pislili paltar və ajak kabınlın verilməməsi və ən bəzlıcası turq zabitləri tərəfindən qənc əsqərlərin ağır bir syrətdə dəjulmələri nəticəsində tərətdijı“. Mehmandarovyn daxilijjə naziri inandırılmasına bakmajarak, onyn

1) Suvari firkə rəjisinin mə'lymatı.

2) Parlımanın 1919-ncy il 25 fevralda vake' olmyz iclasının stenogramıq atqotyundan-346 nci fa—Azərbaycan devlət arxivı.

hərbijə nazirliyinə qırdıji zamandan sonra heç belə zeylər olmamışdır. Tə'likənin dəli: „Fərariliq davam edir. Mənim muəjjən etdijinə qərə bynyn bəzilca səbəbləri bynlardır: əvvəla turq əxzi-əsqər rəjiskri, olanlara verilmiş dustyrul-əməllərə heç də e'tina etməjərəq, öz bil-diqləri qibi gejrı-muntəzəm və bərbad bir syrətdə öz közın hissələrində, əqsərən pyl verərəq əzlərini kyrtara bil-məjən zəxsləri toplajırdılar. Bir nəfər də olsyn tacir balalarından əsqərliyə alınan olmaırdı; közın hissələrində bəj balalarından jokdy, bynlardan jalınlz bir kədəri öz xahlızi, uzrə hərbiyə məqtəbinə qırmışdı. İqincisi əsqərliyin butun ağırlıqı, qəntdə xusysilə iəkir ajılələrə mən-syb qəncələr in bojnyna duzurdu, çunqu qənt komisjaları və vəzifə sahlıbları, öz zəxsi mənlətlərini qudərəq, əsqər sıjahisinə, çok vakt əsqərliyə heç duzməjən az jazılırları və ja kocaları daxil edirdilər; by cur hallar dəfələrlə əxzi-əsqər idarələri tərəfindən əsqər jıgıldıqı zaman, kejd olynmyzdy, və uçuncusu əsqərliq sıjahisinin dogry tərtib olynmasına dikkət jetirməli olan zəhər və kəza polis mə'myrları, öz vəzifələrinə lakejd bakarak, by jolda bəjuq səhlənqarlık jayırlar. Vilajət adminstras-jasının dəfaətlə xatırlamasına bakmajarak, fərarilijın polis tərəfindən kabagı alınılır. By munasəbətə fərarilər aqılkasına quçələrdə qəzir və rahətəsinə öz evlərində jazajırlar. Bynların cumləsinə Jelizavetpol(Qəncə) vilajətindən turq əsqəri kit'ələrində xidmətdə bylynyb, turqlər tərəfindən byrakılımlz olanlar daxildirlər qi, bynlar qonnyly syrətdə əsqərliyə kajıtmak istəmirilər, və ən nihajət polis karaylıqylygy və gradavojlygynda əsqərliqdən kaçmak niyyət ilə polis xidmətində qizlənmiz qəncələr ilə barabar, polis xidmətində əsqərliqdən kaçmız zəxslər də az dejildir.

Butun by səbəblər əsqərliyə alınanlara mənfı tə'sir bağtalamakdadır; by jeni əsqərlər əxzi-əsqər rəjisləri, qənt vəzifə sahlıbları və polis nəfərlərinin haksızlıklarına hiddətlənir və fərarilijın tə'qib olynmadıqlını qərüb əsqərliqdən kaçjrlar, nəticədə isə heç bir tədbir, fərariliq aqlınlınlın kabagınlı ala bilmir¹⁾.

Bynlardan ilavə əhali, özu, öz ogyllarını, musavat ordysyna verməq istəmirdi; o dyr qi, musavat mətbyatı,

zəhər qəncələrinin ordyja qırməq istəmədiqlərini və kəzalarda isə səfərbərlijın muvəffəkijətə qətdijini (əsl həkikətdə isə qəntlilər də səfərbərliyə qəlmirdilər) tə'riflə-jirdisə də turqlər zamanından başlajarak, onlar qətdiqdən sonra da təqrar olynən səfərbərliyə heç bir musbət nəticə verməmişdi. Əsqər toplanması əlejhinə hamıdan artıq Kazax və Qəncə kəzaları əhalısı qədirdi. Byna da səbəb by kəzaların nisbətən izci mərqəzi olan Baql zəhərinə jalınlıqı və içlərindən dəmir jolynyn qəcməsi və ən nihajət əhalının bəjlərə karzı toprak hərəqəti jəpmaları idi. Qəntlilər təbii syrətdə musavat həqumətinin by qəntlilər üzərinə top və mitraljozla çlkiçdə bylynmasından korkmajarak, qəncələrin əsqərliyə alınmasına karzı qəndlər e'tiraz edirdilər. Qəncə valisi Vəqilof qizli syrətdə hərbiyə nazirinə qəndərmiz oldygy 1919-ney il 15 aprel 42 numrəli mə'lymatı səfərbərlijın qedisinə əjani materjal ola bilər: „Kazax kəzası, naçalniqinin mənə verdijı xəbərə qərə, Kazax kəzasının vəzıjjeti əmnijjətsizdir. Əhali anarzi hərəqətlərdə bylynyr. Məsələn: Səlahlı və Aksibar qəntlərində juzbəzıları, və onların kasidlərini öldürüb, evlərini də garət etmişlər; bir çok qəntlər məsələn: Koçəzəqərə, Qəjəçəli, Datlı-Aslanbəjli, Kajmaxlı, Qəmərlı, Zıxlı-qəntləri əsqər verməqdən bojnyn kaçjrlar və janlarına bir nəfər də olsyn belə həqumət adamını byrakmırlar...

Butun jykarıda qəstərilənləri nəzərə alarak, Səlahlı və Aksibara top və mitraljozla silahlanmız olan bir dəstə qəndərliməsini və hər qah Qəncədən qəndərliməsinə mumanəst varsa, o zaman by məksəd uçun Kazaxda olan tabyr hej'ətindən bir dəstə və Qəncədən də top və mitraljoz qəndərliməsi hakkında əmr verilməsini zati-alilərinizdən rica edirəm.

İlavə olaraq zati-alilərinizə bəjan edirəm qi, vəzıjjet son dərəcə ciddidir və mən izdən xəbərdar oldykdan sonra, musəlləh kuvvə jərdimindən ətru huzuri-alinizə muracəət etməjə vadar oldym, çunqu izin tə'xir edilməsi jalınlz vilajətə dejil, butun Azərbajcan cumhyrijjətinə mulıliq tə'sir bağtalamız olar.¹⁾

Haman vəzıjjeti hərbiyə naziri dəxi, nazirlər zyrası

1) Hərbijə nəzarətinin 3 numrəli iş-Azərbajcan devlət arxivı.

sədrinə jazdığı, 15 aprel tarixli və 1632 nömrəli qizli raporynda kejd edir:

„Səfərbərliyə təxmin olnymyz jaz (19-dan 24 jazına kədər) jeni əsgərlərin xidmətə alınmasına ən ciddi diqqət verilirsə, ordy adam cəhətcə artıqlaması ilə təmin edilmiz olar. Jeni əsgərlərin arasında bir nəfər də olsa bylynməyən bəj, ticarət, və sənaje' sınıflı oqlanların əsgərliqdən əzqarcasına bojyn kaçırması, izin muvəffəkijətli qedizinə mumanəət qəstərir. Vətən mudafəsinin ağırlıqlını daşımazı, istəməyən bəj və tacirlərə karzı, xalkın e'tiraz və narazılıqları qet-qədə çokalır və bir para jərlərdə isə (Kazak və Qəncə kəzaları) jatırılması uğun musəlləh kuvvə tələb olynan xalk iglizəzləri əmələ qəilir. Mə'lym oldygy uzrə hər bir hadisənin birinci tə'siri çok quclu olyr, laqin juz ildən zijadə hərbi muqəlləfijət qərməyən bir xalkda tərəmiz olan by vəzijjəti isə, xusysi bir hadisə qibi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Hal belə iqən hazırlanmış zəminəyə bolşevizm təvikiatı duzmuz olar və duzməqdədir. Byrzyazja „kan verqisi“ verməqdən bojyn kaçırılıb, byny əməqçi sınıflın bojnyna juqləjir-sədaları ezidilməqdədir. Zənnimcə fərarilijin tərəmäsina və bir para qəntlərin əsqər verməmələrinə bəzilcə səbəb də bydyr. Cəmijjət təbəkələrinin hamıslının səfərbərliyə karzı vətənpərvərənə əlakəsi olmyz olsa, o zaman belə zəjlərin tərəmäsina bir daha mejdan kalmaz. Közyndaqı jatalak xəstəlijinin, səfərbərlijin muvəffəkijətli qedizinə mane'liq tərətması barəsində artıq danışmaza luzym jokdyr, çunqu by xəstəliq by saat əhali arasında ondan da artıq intizar etməqdədir və by da bəzka jolykma xəstəliqlər qibi muvəkkəti bir hadisədir.

Əsqər toplanan zaman, adminstrasja arasında ruzvət-xorlyk da jok dejildir.

By xusysda lazımı sərəncamlar qərulməjincə və daxilijə nəzarətinə jərdim olynmajınca hərbiyyə nəzarəti ağır bir vəzijjət içərisində kalacakdır¹⁾ və ha belə.

Şubhə jokdyr qi, mərqəzdən olan hər bir binaquzarlıklar, musavat devlət aparatı çinovniqlərinin tərədiqləri syi-istə'malların kabagını ala bilməzdi; əsqər toplanılan zaman ruzvətxorlyk busbutun adi bir hal almış-

1) Hərbiyyə nəzarətinin 22-nci izi-Azərbaycan devlət arxivini.

dı, belə qi, kəza əxzi-əsqər rəjisləri tibbi komisja və gejrə... ruzvət almakdan çəqinmirlərdir. Varlı olanlar, ruzvət verib əzlərini əsqərliqdən kyrtarırlardı, byna qərə də hərbiyyə naziri Mehmandarofyn dəxi dedijinə qərə əsqərliyə alınanların çok pəji fükərə kismindən olması da təbii idi. Butun bynlar qəntlilərin və umymijjətlə butun əhalinin narazılıqlarına səbəb olyr və Azərbaycan qəndində fev'kuladə qəsqin bir vəzijjət almış və həqu-mət tərəfindən həll edilməmiş toprak məsələsini daha da çətinləşdirirdi.

Turqlərin Azərbaycandan qətmələri və musavat həquməti husnu-təvəccuhunun, birdən birə inqilis komandanlığı tərəfinə çəvrilməsi, əhalinin bir kismünün narazılıqlarına səbəb olmyzdy. By narazılık, Azərbaycanda kalınz zabit, əsqər və bəzka vəziyə sahıbları tərəfindən kızıldırıldı. Musavat həqumətinin sijasətinə karzı narazılık, hamıdan artıq turqlərin nufyzy olan ordyda hiss edilirdi, çunqu ordy, əsl həkikətdə inqilislərin Baqlja qəldiqləri zamana kədər, ona Turqijə kajdası uzrə tərbiyə və tə'lim edən Turqijə komandanlığı ixtijarında idi. Bynlardan ilavə inqilis komandanlığının kət'i təqlifi uzrə ordydan çıkarılmış turqlərin jərinə rys zabitlərinin kəbyl edilməsinə karzı narazılık qərunurdu. Əsqi çar ordysyndan qəlib, musavat ordysynda qərqəmli jə dytmyz olan bə'zi turq komanda həj'ətinə də e'timadsızlık muzahədə olynurdy. „Turqlər qətmizlərdir, bynlar bizi rylara satarlar“ milli ryhda olan unsurlərin əhvalı, belə idi. Bynların narazılıqları intibahnamaların intizarı ilə daha ajdın ifadə olynurdy Xusysən by narazılık „lyrazkalı nazirə“ hərbiyyə naziri Mehmandarova karzı ifadə olynurdy. (Mehmandarov ordyda bir forma olaraq papak kəbyl edi'dijinə bakmajarak çar ordysy ceneralı zapkasını kojmakda davam edirdi). By intibahnamalarda əzqarcasına „onyn nə jyvanın kyzy oldygy bəllidir“ dejilirdi. Ordyda musavat həqumətinin sijasətinə karzı olan narazılık bəjujərəq, 1918-ci ilin sonynda Agdam, garnizonynda isjan əqilini almışdı.

Narazılık musavat ordysynyn, xusysən Agdam garnizonyyn ağır maddi vəzijjəti səjəsində daha da qəsqinləşirdi. Garnizonyyn vəzijjəti xusysynda örtulu bir tərzdə

olsa da parlman uzvlərilə birliqdə Agdam hadisəsini təh-
kikə qetmiş daxiliyyə nazirinin muavini ceneral Agabəjof
belə yazır: „Uzərimə qəturdujum vəzifəni icra edərqn
parlman uzvlərilə barabar, Agdam garnizonynyn vəziyyəti
həjat zərəcəti və əhvalı ilə əznə olmaga muvəffək oldyk,
butun qərdujum və ezitdiqlərimi həqumətə xəbər vermə-
ji son dərəcə vacib bilərəq, əzəgıldaqları bəjan etməyə
məbyrəm:

Garnizonyn Agdamda jərləzdirdiji jərlər çök darı-
skal və jararsızdır. Kozyn hissələri bir-birindən yzak olan
bir neçə binada jərləzdirilmiş. Əsqərlər də haman-haman
bir-birinin üstündə jatmak məbyrijjətində bylynırlar.
Jatmaq bir çökynyn jorgan-dəzəji jokdyr. Xəstəxana
bərbad bir haldadır, muxtəlif kategorjalı xəstələr birçə
binada jatır, jolykmalı xəstələr bəzkalərindən ajrılmayırlar.
Efendijevin dedijinə qərə, əsqərlər həftələrlə hamam uzu
qərmırlər. Umymijjətlə Agdamda olan kozyn hissəsinin
təmizqarlık və sıhhiyyə zərəcəti son dərəcə pis bir halda-
dır.

Azəgı rutbəlilərin paltarları bərbad bir haldadır; bir
neçəsinin həqumət tərəfindən verilmiz əsqər paltarları
var, kalanları isə bədənələrini sojykdan heç də korymajan
öz cındır paltarlarındadır. Binaların kızıdırılmadıqlından
by hal daha da qəsqinləzir.

Əsqəranda jərləzmiz olan Kazax pijadə ələjə jarım
bəlujunun halı, mənə və parlman tərəfindən qəndərilmiş
numajəndələrə əgır tə'sir bağlzlədi. Biz əsqərana qəl-
diqdə jarım bəlujə akzəm tə'liminə hazırlanmış qərduq;
bir parasılın əjnində əsqəri zinə jərinə, ehtimal qı, ev-
dən qətirilmiş, qəhnə dağılmış jorgan oldygy halda
bəzilərinin çijinlərinə sojykdan korynmak üçün çyval və
qisələr örtulmuşdu; birinin bir əjəgı busbutun jalın idi.
Xulasə butun bynlar gəmli bir mənzerəni təsvir edirdi.

By adamların jəzadıqları ev insan jəzajılınə jə-
majan təjlə bənzəjirdi; byrası son dərəcə darıskal, qır-
lı, lampa joklygyndan lək və istiliq üçün jandırılmış
ocakdan çıkan tustu ilə doly idi; bynlardan ilavə hərə-
nin jatmak üçün əjrləca olaraq nə jeri nə də jətagı
vardı.

İqı nəfər mulazimi-saninin jəzadıqlı zabıtlər bınasıl
da acınacak bir halda idi, byrada heç ibtidajı evdə olan

sahman belə jok idi: byrada nə lampa, nə çarpajı nə də
jorgan-dəzəq vardı; otak, zabıtlərin dedıqlərinə qərə öz
pylları ilə alınmış balaca qecə çıraqı ilə lızıklanıldı.

Agdam garnizonynnda mevcyd butun əjər əsqıqlərin
və mənfi halların səbəbləri komanda həjətının əsqərlərə
kəzi dikkətsizliji və həmçinin garnizona munasib bir
kızılə bınasılın joklygyndan tərəmişdir.¹⁾

Agdam garnizonynyn işjanlın ry landıranlar, turq
zabıtləri və turqlər zamanında Qəncə hərbiyyə məqtabını
bitirmiz və əzlərində hamıdan artıq Turqıjə nufyzy olan
musavat ordysy zabıtlərindən ibarətdi.

Hərəqət planının məksədi, butun ordy kit'ələrində
işjan kaldırmakdan ibarət idi; by plan mə'zynyjətə, e'za-
ma və gejrəyə çıkan e'tibarlı zəxslər vasitəsilə ordynyn
əjrl-əjrl kit'ələrinə qəndərilirdi.

İşjan ejni zamanda, jə'ni 1918-nci ilin 29 dekabrın-
da bəzlanmalı idi, laqın işjan planın pajlamak üçün
qəndərilmiş adamlar, planı, Zakatala və Qəncə hərbiyyə
məqtablərindən bəzka heç bir jərə çatdırı bilmədiqlərindən
byralarda jalınl əhəmiyyətsiz gələjan vucyda qələ
bilmizdi; diqər tərəfdən işjanın bir vaktı bəzlanmasına
səbəb, ordyda byna lazım hazırlıqlın olmaması idi.

İşjanın mutəzəbbisi Agdamda dyrmakda olan birinci
Kazax ələjə idi qı, byna da sonradan Agdam garnizonyn-
nyn diqər hissələri: birinci Kazax ələjənin iqi bataljony
və topçyları, və həmçinin Zyada olan Kazax ələjənin
bir bataljony mulhək olırlar. İşjançılara Agdam əhalısı
dəxi kərlzmişdi. İşjançılar Agdamda dyrmakda olan bi-
rinci pijadə firkəsinin ərqan-hərbini və onyn bəzında dy-
ran ceneral Jysifovy (Ysybof) həbs edir, posta telegraıda
kontrol kojyr, əzək, kənd və gejrə ilə barabar cəbbə-
xanədən silahları da öz kərarqahlarına dazımaga bəzla-
jırlar.

Həbs olynmyz ceneral Jysifovdan tələb olynırdy:

a) Musavat ordysynda olan rys zabıtlərini çıkarıb,
tezliqlə jərlərinə turq zabıtləri kojylsyn.

b) Zyza və umymijjətlə Azərbajcanda olan inqilis
kozynları tezliqlə çıkarılın:

c) Zyza üzərinə qəlməqdə olan Andronik dəstəsinin
kabəgı alınılın. (İşjan rəhbərlərinin həqumətin Azərbajcanı

1) Daxiliyyə nəzarəti fondyundan 113 nımrəli is-Azərbajcan devlat arxivı.

jalınız inqilislərə dekil, milli tokkyzmalar əsnasında erməni bəzisi, Andronikə də satması haqqındaqı təbligatı by isjanı təzqil etməq isində bejuq rol ojanmışdır.)

Butun by tələbləri ceneral Jysifof kəbyl etdijinə qərə və by barədə mərqəzə xəbər verəcəjinə qərə həbsdən azad olynır və isjançılar da sysyrlar, laqin bynyn əvəzində ceneral Jysifof mərqəzdən kozyn qəndərlməsini tələb edir. Təqlif olynmyz tələblərin icrasını sadə dilcəsinə qəzləjən və artıq saqit olmyz garnizony jətirmək uçun alajın kərarqahını, Agdama qəçürməq bahanası ilə ceneral Efendijef bəzda olmaq uzrə 2-nci Karabag suvari alaj. Agdama daxil olyr; alajın pizvazına adi bir kozyn hissəsini karzılamak qibi, jalınız mitraljoz komandasından başka butun garnizon silahsız olaraq çıktır. Jeni qəlmiz alaj, mitraljoz komandasını, tərqi-silah etməjə bəzajır qı, by hərəqət diqər hissələrdə jeni həjəcana səbəb olyr. Byndan istifadə edərəq „isjan jətiranlar“ Karabag alajının əsqərləri-cəbbəxananı, dytyr və silahlarını, dazırlar, və hər çənd hərbiyə naziri by qunahı Agdam garnizony bojnyna jıkmaga çalırsırsa, bynynla belə silahlar, Karabag alajı əsqərləri tərəfindən Agdam əhalısına satılır.

Beləliqlə zəif təzqil olynan və qimsə tərəfindən jərdim qərməjən Agdam isjanı, heç bir nəticə vermir və rəhbərləri həbs olynır.

By isjan zabitlər hej'əti içərisindəqi daxili təzadı, musavat həqumətinin, əzunun bir çok zabit və əsqərlərinə bəslədiji narazılıqlı, qəsqinləzdirməqlə barabar, söz jok qı, onsyz da ağır vəzijətdə olan ordynyn hərbi iktidarına dərin tə'sir byrakmış oldy.

Hərbijə nəzarəti tə'sis olynдықdan sonra, birinci təzqilat devrində ordynyn halı, belə idi.

IV. Azərbaycan uçun Deniqinin korkysy. Deniqin hucymynyn kabagını almak uçun hərbiyə nəzarətinin tədbirləri

Musavat həquməti tərəfindən e'lan olynmyz Azərbaycan „istiklalijəti“, bolşeviqlərlə mubarəzə apardıqlı, halda Sakafşjanı da qəzdən kojmayan „vahid və bəlunməz Pysjanı“ cəmləzdiren Deniqin tərəfindən heç bir vəchilə təsdik olynə bilməzdi. Baqlı, qəhnə çar ordy-

sy paltarında qəzən və açıkcasına liqirlərini ifadə edən Deniqin zabitlərlə doly idi. Azərbaycan ordysyna qırmız-rys zabitləri də Deniqinə tərəfdar idilər. Byna isbat olaraq 1919-ney ilin aprelində, Qəncəyə casyslyk izindən ötru qəndərlmiş Smislova adlı bir nəfər dytyldykdan sonra ony qəndərlmiş olan Deniqin əqs qəzfijjat rəjisi ceneral kərarqahı, kapitani Çernizof həbs olynır. Əqs qəzfijjat 1919-ney ilin martında təzqil olynıb, başlıca olaraq, Azərbaycan ordysında xidmət edən və həmçinin Baqlı və Azərbaycan kəzalarında jazəjan rys zabitlərini birləzdirirdi. Maraklı byrasıdır qı, əqs qəzfijjat acentlərinin bir çoky ejni zamanda inqilislərə də xidmət edirlərdi (inqilis əqs qəzfijjati Smislovaja Azərbaycan ordysında nə kədər turq zabitləri oldyğyny bilməsi tapılırılmışdır.) bynların cəmləsindən rys ordysy zabiti Okojef ejni zamanda, həm Deniqin, həm inqilis və həm də Baqlı polis xəfijjəsində xidmət etməqdə idi.

Çernizof həbs olynдықda ondan Azərbaycanın ictimai-siəsi və iktisadi vəzijəti, qizli bolşeviq təzqilatları və Azərbaycan ordysynyn vəzijəti və gejrə haqqında Deniqin tərəfindən olan bir çok sənədlər tapılmışdır: by sənədlərin birində, Çernizof, qəzfijjatın hənyz birinci ajında „həqumət dajirələri ilə əlakədə bylynan bir neçə zəxsləri isə cəlb etdijini“¹⁾ bildirir; istintakda isə by zəxslərin qimlər oldyğyny sejləməqdən imtina'edir.

Aktarız əsnasında Çernizofdan tapılmış qəzfijjat sxemasında və programında Deniqin qəzfijjatının „vahid Rysja“ idejasına duzmən olan xalklardan mə'lymat toplamasından da behs edilirdi:

1) Musəlləh kuvvə, onyn hej'əti, jərləzdirlməsi (dislokasjastı), silahlanması, paltarı, intizamı, təqmili hərbi və materjal ehtijati;

2) Hərbi karakteri olan təzəbbusat;

3) Əfqari-umymijə, xalkın həqumətə bəslədiji munasəbat, „vahid Rysja“ idejasına husnu-təvəccuh qəstəran unsurlər, onların muhaləfət syratilə söz və islə təqmil edilməq imqanı;

4) Həqumətin fəalijjəti, öz e'tibarını mudafəə etməq

¹⁾ Qəncə vilajət məhqəməsinin cəza məcəlləsinin 11-inci maddəsi mevən binə ittillam edilən Jelizaveta Ivanovna Smislovaja dajir kəfi syratda qırlırsı - Azərbaycan kommynist firkəsi tarixi təzqilati.

uçun qərduju tədbirlər və ony e'tibardan salmaq üçün əldə olan vəsajit;

5) „Vahid Rysja“ vətəndaşlarının mə'nəvi və maddi mənafeini müdafiə etməqdən ötrü həqumətin və xalk qutlāsının bəzka xalklara olan münasəbatı;

6) Qəzfijjatın umymi jəqyny və byndan nəz'ət edən kə'ti nəticə olmaq e'tibarilə „vahid Rysja“ idejası təzvikatının joly və vəsajiti ¹⁾

By təzqilatın ustunun açılması, hərbiyyə nəzarətini bərq lərzəyə salmışdır; çünqu əsl həkikətdə Azərbaycan ordysyna dəjir butun mə'lymat „həqumət dəjirələrilə jakın əlakədə bylynan adamlar“ vasitəsilə Deniqinə xəbər verilmiz. By hal, hərbiyyə nəzarəti karzıslına rys zabitlərini dəjizdirməq məsələsini kojyr, laqin bynları qimlər əvəz edəcəq, turq zabitlərinə də inqilislər razı olmyrdylar. By barədə hərbiyyə nazirinin, nazirlər byrasına jazdıgı 1919-ncy il 21 aprel tarixli 1665 numrəli qizli raporynda dejir:.... Turqləri xidmətə almakdan hələliq məni by mulahzələr sakındırlır:

1) Inqilislər Baqlıja qəldiqəri qəndən sonra turqləri Azərbaycan ordysyna byrakmamak barəsində kə'ti tələblər verdiqlərinə qərə həqumət ilə inqilis komandanlığı arasındaqı münasəbatın qəsqinləzməsindən ehtijət edirəm. Inqilislər ordymyzda turqlərin olmamasını dikkətlə tə'kib edirlər. By fəkərə xusysynda Qəncədə casyslyk ustunda həbs olynmyz Smislova, istintak zamanı qəstərmizdir qi, onyn əhdəsində olan vəzifələrdən biri də: Qəncədə olan turq zabitlərinin mikdarını bilməq idi.

2) Turqlər içərisində Agdam və Zakatala vakeəsini təradən təbligatçılar da ola bilərdi (1631-numrəli rapor); necə qi, məsələn polkovniq Əlijef ²⁾ tərəfindən qəndərilmiş zoffər, hələ by vaktə kədər kajıtmamışdır; by syrətlə də turqlər Tiflisdə bizim təzqirəmizlə kontrolsyz syrətdə məmləqətdə dolazarak təbligat apara bilərlər ³⁾

By syrətlə musavat həquməti iqi atəz arasında kalmışdır: bir tərəfdən o, öz zabitləri olmadıgından rysza-

bitləri olmadan qəçinə bilmir, diqər tərəfdən isə inqilislərlə olan münasəbatın qəsqinləzməsi və həm də Azərbaycan həqumətinin xijanəti haqqında təbligat aparan turqlərin Azərbaycana qəçməq korkysy olacağından rys zabitlərinin jerinə turq zabitlərini kəbyl edə bilmirdi. Zajani dikkət byrasıdır qi, Çernizovyn həbsindən sonra əzqara çıkmış Deniqinin, Azərbaycana karzı açılmasına təərruzqar hərəqəti və Çernizovyn istintak zamanı numajizqaranə bir syrətdə özünü mukəssir sanmadgını və Azərbaycanın Rysjadan ayrılmasını heç bir həqumət təsdiq etmədiyindən „qəzfijjatı öz to pragında (kyrsif bizimdir A. S.) sabik Rysja imperjası topragında“ japmış oldygyny və byna qərə də öz topragında hərbi qəzfijjat japmasını heç də hərbi casyslyk hesab etmədiyini ¹⁾ bəjan etməsinə bakmajarak, inqilislərin iradəsini icra edən musavat həquməti, zəmanət uzrə əvvəlcə əriilə əqs qəzfijjatda izləmiş Çernizovyn arvadını və sonra da isə Çernizovyn özünü, Smislovanı, Okojevi və bəzkalarını həbsdən azad edərəq Qırqistan tərakilə... Azərbaycandan bir baza Deniqinin janına surqun edir. Sənədlər arasında Çernizovyn ony istintak etmiş olan Qəncə mustəntikinə 1919-ncy ilin 8 iyynynda qəndərmiz oldygy „Petrofska qetdim. Çernizof“ telegrafı da vardır. Bynlardan ilavə, birinci cavanzir pijadə alajı, 2-nci Baqlı pijadə alajı birinci Tatar və üçüncü Zəqi suvari alajları, Baz ərqani-hərbin irtibat zə'bəsi, istehqam məqtəbi, jerli brigada idarəsi, topçy idarəsi, birinci junqul topçy divizjası, əzrak magazası, bəz kərarqahlın əzja ambarı, hərbiyyə məqtəbi, xəstə-xanalar zrehli katarlar, əzxi-əsqər idarələri və gejrədə xidmətdə bylynan butun sabik rys zabitləri, hərbi çinovniqləri və gejrə surqun edilmizdi; deməli qi, Deniqinin əqs qəzfijjatı ordynyn butun kit'ələrinə, idarələrinə, muəssəsələrinə və e'malatxanalarına qəq salıbmış.

Deniqinin mənfəətinə çalızan və ehtimal qi, qim oldyklarını mənhys Çernizof demədiyi casysların başlıcalarını əzqara çıxaran fakt ən nihajət by cur muəjjən

¹⁾ Qəncə vilayət məhqəməsinin cinajət məcəlləsinin 111-nci maddəsi məv cibinə ittiham edilən Smislovaja dəjir kə'ti syrətdə məxti isə-Azərbaycan firkəsi tarixi təzqilatı.

²⁾ Tiflisdə hərbi attazə vəzifəsində idi.

³⁾ Hərbiyyə nəzarətinin 22 numrəli isə-Azərbaycan devlət arxivi.

¹⁾ Qəncə vilayət məhqəməsinin cinajət məcəlləsinin 111-nci maddəsi məv cibinə ittiham edilən Smislovaja dəjir kə'ti syrətdə məxti isə-Azərbaycan firkəsi tarixi təzqilatı.

olynyr: sabik hərbiyyə naziri muavini Zixlinsqi və kala alajı komandanlığının dedijinə qərə deniqinçilər, 1920-nci ildə Azərbaycan toprağına qeri çəqildiqləri zaman para-xoddan dənizə bəjuq bir sandıq atırlar qi, sonradan by-ny kala alajı əsqərləri dytyb öz bəjuqlərinə qətirirlər. By sandıqda təfsilən musavat ordysynyn əsləhəsi, kit'ə-lerinin hərəqəti, zabitlər hej'ətinin tə'jini, zabitlərin siyahısı, adresləri, haralı, oldykları, ajrı-ajrı kozyn kit'ələrinə dəjir ordynyn bütün əmrnamaları, xulasə ən xırda təfsilat-lar haklında belə mə'lymat vardı. Həlikət halda isə Deniqin öz ordysy qibi musavat ordysyna dəjir hər bir mə'lymatdan xəbərdar idi. By sənədlər uzrə Deniqin nəf'inə casyslyk edənlərin qimlər oldygy əzqara çtkır, məsələn: ordynyn baş-kərarqahında nevbətçi ceneral vəzifəsində işləjən ceneral Ziljajef, 3 - ncu Qəncə - alajı komandanlığının muavini Polkovniq Gayzen və zabitlər hej'ətindən, bir neçəsi musəlman zabitı olmaq uzrə, mux-təlif zəxslər.

İnqilis komandanlığının hər izdə Azərbaycan həqu-mətinin daxili izinə karlıması o dərəcəyə çatmışdı qi, artıq Azərbaycana jiyəliq edən Azərbaycan həquməti de-jiil, inqilis komandanlığıdır deməq olardı. İnqilis ko-mandanlığı hərbiyyə nəzarətinin də izinə əl katırdı. By mudaxələ hərdən bir, hətta hərbiyyə nəzarətinin başında dyran zəxsə belə əhəmiyyət verməməq dərəcəsinə varmak-la, ən ibtidai kanyınların pozylmasına səbəb olyrdy. Be-lə qi, inqilis komandanlığı hərbiyyə nazirini sajmajarak, ajrı-ajrı hərbi hissə rəjislərinə muxtəlif məsələlərə dəjir bir çox tələblər verirdi. İnqilislər öz hərəqətlərilə çox vakt Azərbaycan „istiklalliyəti“ni açılcağına ələ salmaqdan da çəqinmirdi. İnqiltərənin Zərkdəqi mənafeilə Rysja imper-jası mənafeilə dytmadığından, Deniqinin Zakafkasjanı dy-ta bilməsi inqilis komandanlığı planına daxil dejidisə, bynyyla barabar inqilis komandanlığı, musavat həquməti karzısında, Deniqinə bəslədiyi husnu-təvəccuhu açılca-ğına izhar edir və qəzə çarpdırırdı. By sajmazlık hər-

bijyə nəzarətinin işlərində olan bir çox sənədlərin birisin-də təsdik olynır:

Azərbaycan cumhy-
rijjətinin hərbiyyə naziri
15 aprel 1919 № 1633
Qəncə əlahəri

Nazirlər zyrası sədrinə

R A P O R

İnqilis komandanlığının həqumətimizlə və kojylmyz kanynlara karzı munasəbətisiz davranması haklında, ka-bakca vermiz oldygy 2 aprel tarixli və 1553 nömrəli raporyma ilavə olarək, Azərbaycan cumhyrijjəti həqumə-tinə əzağıdaql xəbərlərin verilməsini əzümə bərc bi-lirəm:

1) By il aprel ajrının birində xəbərsiz olarək Qəncə və Akstafa stansjalarına təxminən 100 nəfərliq bir hind komandası daxil olyr. Hərəqah inqilis komandanlığının haman stansjalarda Azərbaycan dəmir joly ilə nəkl olynan juq katarı və mallırlı muhafəzə etməq fiqri varsa, o zaman by xusysda turuk və muabir (jollar) nəzarəti və hərbiyyə nəzarəti ilə əlakəyə qirməq çətin olmazdı, zən-nindəjəm; çünqu dəmir jolynda by məksəd uçun (jollar nəzarətinə bakan) kit'ə muhafəzə mudiri və (hərbiyyə nə-zarətinə bakan) stansja komandanları vardı. By jol ilə dolazıqlıq və anlazılmaqlıq tərətmədən; dəmir jolynyn uç cür muhafəzə organının fəalijət dəjirəsini məhdyd etməq mümqun olardı.

İnqilis komandanlığına jaxzı mə'lymdyr qi, mudi-rijjətə e'tina etmədən, mutabəətində bylynan zəxsə tələb-lər verməq, nəzaqət kajdalarını pozmakla barabar dev-ləti idarə izinə də bəjuq rəxnə jetirmiz olyr.

2) Bynynla təkdim olynan Qəncə valisinin 10 aprel tarixli 4959 nömrəli raporynyn syrətindən anladığımız uzrə, inqilislər jenə Azərbaycan ordysynyn əsl başlısı olan hərbiyyə nazirindən xəbərsiz olarək, Azərbaycan ordysy-nyn komandan hej'ətilə əlakəyə qirməq təzəbbusunda bylynyzlardı. Hərəqah inqilis komandanlığı məna mu-racəət etmiş olsajdı, o zaman indi ermənilər tərəfindən dytylmyz olan Jeni-Bajazet kəzası, Zəd qəndinə bizim

kəşənlərini, mütləq qətiməsi haqqında jalarların üstü tezliqə açılardı.

3) İngilis simissijası (hej'ati) numajəndəsinin 3yada irad etdiji və səsi aləmi dytmyz tosty və sonradan bir ingilis zabitinin rəjaldə („Boze tsarja xrani“) havasını, çalması, Xanqəndi garnizony zabitlərinə karzı tam bir həjasızlıq idi. By zabitlərin ajaga kalkması isə dytmyz olan agalara—ingilislərə karzı jalınız ehtiram hissi qəstərməq idi. Azərbajcan ordysy üçün fəlaqətli ola biləcəq belə siyasətləri var kuvvəm ilə yzaklaşdır-maga çalızramsə. bynynla barabar 3yza vakeəsi ingilis-lərin qələcəq Rysjaja dajir bəslədiqləri nəkteji-nəzərini bojnymyza bağlamak təzəbbusundən bəzka bir əej dejidir. Zənnimcə by vakeə izsiz kalmajacakdır.

Həqumətin Baqıda ingilis komandanlığı ilə olan munasəbatının qəsqinləzməməsi üçün jykarıda ziqr olynmyz uq məsələ xusysynda hələliq Tiflisdə numajəndəmiş vasitəsilə Tomsona muracəət etməjib bilavasitə Baqıda ingilis komandanlığı ilə əlakəyə qjirməlidir.

3əxsən mən, ingilis komandanlığının butun kanyini arızılarını hər vasitə ilə olyrsa olsyn sədakətlə icra etməyə hazıram, laqin ingilisləri də jazadıqları və öz dediqlərinə qərə daxili izlərinə karzımadıqları, bir məmləqətin kanyın və kajdalarına lajıknca rıajət etməyə əjratməlidir.

İlavə:1. 1553 numrəli raporym.

2. Qəncə valisinin 4958 numrəli tə'likəsinin syrəti.

Topçy-ceneral **Mehmandarof.**

Ceneral kərarqahı, rəjisi ceneral—lejtenant
Sylqeviç 1)

By istehza bəzka bir faktda, Deniqinin Dağıstan üzərinə hucym edib Petrofsk və Dərbəndi dytdygy zaman daha ajdın olaraq ortaja çıkır və onyn sərhəd xətti olan Kızı—byryn—Zəkatala əhalısınıncə incitməsində Azərbajcan haqqında bəslədiyi əsl niyyətlərini buryza verir. İngilis komandanlığı, Samyr çajından (sərhəddən) by tərəfə heç qəsin qəçməsinə jol verməjəcəjini və qəçdiyi təkdirdə həbs ediləcəjini jəmin etdiji halda, ingilis

1) By sənəd Karajevin: „Jaktın qəçmişdən“ adlı qitabında dərc edilmişdir.

kapitanı Delli ilə bərabar bir qonylly ordy zabiti Xaç maza qədir və ingilis komandanlığı icazəsi üzrə movke'lərin qəzdən qəçirilməsini, qəprulərin minalarıb minalanmadığını musəlmanların əhvalını bilməq üçün tələb verir, byndan bəzka ingilislər Kyba kəzasında bir jerin (jə'ni sərhəddə bojnyn) əqsini alırlar.

İngilislərin öz topraqlında oldygy qibi Azərbajcandaqı sajmazcasına jijəliq etməsi hərbiyyə naziri Mehmandarovy onların hərəqətinə bir e'tiraz olaraq, ingilis komandanlığından almış oldygy nizanları kajtarmaga vadar edir. 1)

Deniqinin Azərbajcanı dytmək nəçün bəslədiyi təəruzqar niyyətlərinə cavab olaraq hərbiyyə nəzarəti Deniqin hucymynın kabagını almak məxsədilə lazımlı tədbirlər qərməq üçün az çək təzəbbusatda bylynarak, iyn ajında qurcu menzəviqləri ilə hərbi mudafəə mukavəəsi bağlayır. By mukavəə jalınız Deniqin hucymyndən muhafəzə olynmək məxsədilə dejidil (hər çənd musavat həquməti Qjurstən ilə birliqdə belə Deniqin hucymynın kabagında dyra bilməzdi), daha dogrysy turqlər Azərbajcandan qətdiqdən sonra orydynyn təzqili, hərbi mutəxəssislərin, top, əsləhə və gejrə jöklygyndan mümkün ol-maması zəryriyyətinəndən dogmyzdy; diqər tərəfdən by mukavəə, birinci sırada musavat həqumətinin Zənqəzyr və Karabag üstündə həmişə tokkkyzmalrı vake' olan Ermənistan üzərinə bağlanmışdı, çünqu kuvvətli ordy olmadıqı təkdirdə o galib qələ bilməzdi. Ermənistanın o zaman Deniqinlə olan munasəbatı açıkkcasına musavat həquməti əljhinə oldygyndan Qjurstənla ittifak bağladıkda musavatçılar öz kərkysyzlyklarını gərb tərəfdən tə'min etmiş olırlardı.

Hərbi—mudafəə mukavəəsinin mahijjəti byndan ibarətdi:

„1) Bir-birlərilə mukavəə bağlayan hər iqi devlət, birinin və ja hər iqisinin istiklalijjətinə və ja ərazı məsynijjətinə xaricdən edilən təcavuzə birliqdə olaraq butun musəlləh kuvvə və vəsajit ilə karzı çıkma-lıdır.

1) Hərbiyyə nəzarətinin 22 numrəli işi-Azərbajcan devlət arxiv.

Musavat ordysy—3

KEJD: By maddə Zakafkasja cumhyrijətləri sər-hədlərinin hələ kət'i syrətdə muəjjən edilmədiyəndən, vake' ola biləcəq sər-hədd munakəzələrinə zamil de-jildir.

2) 1-nci maddə mevcibincə artıq muharəbə aqımlı olan konzy devlət, sər-hədd məsələsini silah qucu ilə həll etməq məksədilə zərtnama bağlayan devlətlərin birinin və ja hər iqsinin uzərinə hucym edərsə, o zaman o muharib devlət besab edilə-cəqdir.

3) İttifak ciddi mudafəə karakteri daşıyır, bir tərəf öz təzəbbusatı uzrə kabakca razılık hasil et-mədən muharəbə e'lan edərsə və ja hərbi əməliyyata bəzlərsə, o zaman ittifak bağlamı ə diqər tərəf by muharəbədə iştirəq etməyə bərcəy dejidir.

4) Zərtnama bağlayan hər iqi tərəf aralarında tərəjə biləcəq sər-hədd mubahəsələrinə öz razılıqları ilə və ja kərari, kət'i və hər iqi tərəf üçün icbari olan arbitraz joly ilə həll etməlidirlər.

5) Zərtnama uq illijə bağlanılır. By muddətin kyrtarmasına bir il kalmı ə zərtnama bağlayan hər tərəfə zərtnamanın vaktını yzətmək və ja ondan imtina' etməq hakkı verilir; imtina' edildijə təkdirdə isə zərtnama muəjjən muddəti qeçirdiqən sonra qucunu gejb edir.

6) Zərtnama bağlayan hər iqi tərəf, istiklalijət və haqimijət hukyklarının mudafəəsi lazım qəldijə təkdirdə, çiklədə bylynmalı və diplomatik danlıqlə-lərə qirizməlidir.

7) 1 və 2-nci maddələrdə qəstərilən zərtlər araja çikdikdə, zərtnama bağlamı ə tərəflərdən biri ajrıllıkdə olaraq sulh bağlaməyə məcburydır.

8) Muttəfiklərin kabakca razılıqlı olmadan hər iqi tərəf təqliqdə olaraq bəzə devlətlərlə hərbi muə-hədə bağləyə bilməz.

9) 5-nci maddədə qəstərilən muddət içərisində hej'ətinə daxil olan hər bir devlətə, sər-hədd istikla-lijəti verə biləcəq cəmiyyəti-əkvam təzqil olynarsə, ittifak bağlamı ə cumhyrijətlər cəmiyyəti-əkvamə qı-

rəcəqləri andan e'tibarən bağladıkları, ittifak qucdən duzur.

10) Haman zərtnama rəsmi syrətdə e'lan olyn-dykdən sonra Ermənistanə, 2 həftə zərfində by itti-faka qirməq ixtijarı verilir.

Xaricijə naziri - Cə'fərof, hərbiyyə naziri Mehmandarof, bəz ərqan-hərb rə'jisi ceneral-lej-tenant Sylqeviç, xaricijə naziri-Gegeçkəri, hər-bijə naziri-Ramizvili hərbiyyə naziri ceneral-ma-jor-Ojedəvanof, ceneral Odizilidze.

Tiflis, 16 ijyn 1919 il 1).

Haman hərbi-mudafəə zərtnaması nəzər olyn dykdən sonra Qjucustan tərəfindən Azərbajcan ordysına: əsləhə, top və bəzə hərbi ləvazimatı verilməsi, Azərbajcan or-dysına qurcu zabitləri qəndərliməsi musavat zabit və əsqərlərinin Qjucustanda mevcyd məqtəblərə təhsilə qəndərliməsi və gejrədən ətru qizli hərbi razıləmə bağlanı.

Diqər tərəfdən Azərbajcan ordysının bəz ərqani-hərbi Ermənistanın mutlək iştirəqı ilə Deniqin hucymı-ny nəzərə alaraq ordyny qəniəlməyə bəzləyir. By plan byndan ibarətdi:

„1919-cy ilin 16 ijynında hərbi sijasi zərtnama bağ-lanılan zaman Tiflisdə qurcu bəz ərqani- hərbinə vermiz məsələsinə dəjir umymi mulahəzə“ sərlevhəli məqtybymə ilavə olaraq, əzəgıdqları bildirməjə əzumə bərc bilərəm: by son 6 aj içərisində qonylly ordyny Ermənistanla sıklı rəbitədə olaraq, təərruzqar niyyətləri qetdiqə əjdın-ləzməyə bəzləmişdir, belə qı, qonylly ordynın Dəğıs-tanda iləriləməsilə bərabər əjni zamanda ermənilər də əz kəzynlərini Karabəyə və Dilcəna çəqirlər; Zəngəzər də-vası bəzlanən zamandan e'tibarən, qonylly ordy dəxi Dəğıstanda, Zəngəzərdə olan zəil kəzyn hissəsinə jərd-əlməyə qəndərliməz əldiyimiz əhtijət kəzynny vək-ləzdirməyə üçün Dəğıstanda bir sıra hucym əməliyyatı jəpməyə bəzləmişdir. Byndan ilavə ceneral Barətof hej-ətinin Zakafkasjadan qətməsinə bəkməjəyə, ona təbə' olan qonylly ordy numajəndəsi (Polkovniq Zəngəviç) İra-

vanda kalarak, qonylly ordyja açılıcasına husnu-ələkə bəsləyən erməni höqumətinin açılıq və mustəsna ehtiramından istifadə etməqdədir. Bynların hamısı qonylly ordy ilə tokkyzma vake' oldykda Qırcustan və Azərbajcan ilə hələ hesablaşıb kyrtarmamız olan Ermənistanın mutləkə istiraq edəcəjini imdidən bildirir.

Nəzərə alınmış təəqilat kyrtardıkdan sonra 1920-nci il janvar ayının sonyna ordynyn hej'əti by cur olacaktır:

1) Pijadə kışmı-hərəsi 4 alajdan (3 tabyrly) ibarət iqi pijadə firkəsi, hər firkədə (4 bəluqlu) bir ehtijat tabyry qi, by səfərbərliq zamanı 4 tabyr kədər bəjubub 3 tabyry səhra alajı və biri ehtijat hissəsinə çevrilir və byndan başka Baqlı kala alajı.

2) Topçy kışmı- 5 batarejalı iqi liva (3-u junqul və 2-si dag) byna ilavə olaraq suvari firkənin hej'ətinə daxil olmajan bir junqul batareja, və suvari firkəsinə ilavə bir suvari dag batarejası; cumlətanı hərəsi 4 toply 12 batareja və Baqlı istehqam dajirəsi uçun 5 cəbhə batarejası 4-u 2 toply və 5-i 4 toply.

3) Suvari kışmı-hər biri dört juz adamdan ibarət 3 suvari alaj və suvari firkəyə çevrilmiz Qurd divizjası.

4) Istehqam kozynları-1 Istehqam bəluju. Byndan ilavə səfərbərliq e'lan olyndykda hərbiyyə nəzarəti ixtiyarına qəçir; a) (malijə nəzarətinin) sərhəddə muhafəzəsi hissəsi və b) daxilijə nəzarətinin dajimi milisjası. By musəlləh kuvvələrin istifadəsi xsysynda mulahəzələr hazırlanır və ilavə olaraq xəbər veriləcəqdır. By kuvvələr 15-20 mindən ibarət jardımlı alajları ilə təqmil edilmizdir. (Jardımlı alajları xusysynda kət'i rəkəmlər, artıq butun məmləqətdə aparılmakda olan kontrol toplanılardan sonra mə'lym olacaktır.)

Qonyllyların və ermənilərin hucym edəcəq istikamətləri belə ehtimal olynyr: 1) Jalama Xaçmaz-Baqlı, stansjaları, 2) Dilcan-Kazax-Akstafa 3) Dilcan-Qjədəbəj Qjəncə; 4) Qjerys-Şyza-Jevlax.

Birinci istikamət kozynyn hərəqətinə mane' olmaq uçun dəmir jolynı dağıtmak məksədilə ehtimal qi, Samyr çajından Aljat stansjasına kədər dənizdən çikarılacak kuvvəyə (dessanta) istinad edərəq jalınız qonyllylar tərəfindən istifadə olyna bilər; beləliqlə qonyllylar Kyba

dajirəsində də bərkərar olyb sonradan açılıq kuvvə ilə Baqlı dytmaga çalıracaktırlar.

Qonyllyların başka istikamətdə, jə'ni bizim Dağıstanla sərhəddimizdə pejda olacaktırlarına az ymyd var, çunqu byrada bir tərəfdən bəjubub Kafkas sıra dağları jollarının son dərəcə eniz jokyzylyq diqər tərəfdən arkada fərarilərin çoklylyq saqitliq bərpə etməq uçun bəjubub kuvvə istər. Rysja vətəndaş muharəbəsinin təcribəsi qəstərmizdirqi, istər qonyllylar, istərsə bolşeviqlər həttə suvari dəstələrlə belə araba jokylyq uzundən çok nadiyədən dəmir jolyndan yzaklaşa bilmizlərdir.

By istikamət dənizə jakınlıqlı, duzməni dogrydan-dogryja pajtaxta qətirəcəji və ən nihajət Azərbajcan ordysynyn bəjubub qutləsini özünə cəlb edəcəji nökteji-nəzərindən ən əhəmiyyətli dir.

Kyba dajirəsində toplanmaq uçun bir pijadə və bir suvari firkələri və bynlara ilavə olaraq partizan dəstəsi təxmin edilmizdir. Ejni zamanda Samyr çaj xəttini muhafəzə edən kozyna jardımlıma kozmak və kyryja çikarılacak kuvvəni dəf' etməq məksədilə bir pijadə firkəsi Kızıl-byryn-Xaçmaz dajirəsində doləzmaq uçun Baqlı istehqam dajirəsi garnizonyna bəz komandana ehtijat təqil etməqlə bir alaj ajrlır. Qjəlməqdə olan qırcu firkəsi Kyba dajirəsinə təj'in edilmizdir.

Erməni sərhəddini tə'min etməq uçun Karabagda (qurd nizançı tabyry və suvari divizjasından tərtib edil məqdə olan) 4 tabyrly suvari alajın və Qjəncədə (Ləncəran ehtijat tabyryndan tərtib edilməqdə olan) 3 tabyrly alajın saklanılması fərz edilmizdir. Jardımlı dəstələri, daimi milisja və sərhəd muhafəzə dəstəsinin jardımlı ilə by hissələrə Ermənistanla olan sərhəddlərimizin muhafəzəsi tapşırılacaktır.

Daimi milisja və jardımlı dəstələrindən kalan hissələr arka kozyn xidmətinə və asajlız bərpasına təj'in olınacaktırlar.

Ermənistanla olan sərhəddlərimizi muhafəzə edəcəq kozyn hissələri səfərbərliq e'lanından sonra höqumət və parlanın Qjəncəyə qəçməsi munasəbətilə, kərarqahı byrada olmaq uzrə arka kozyn dajirəsi komandanına tabe' olacaktır.

Muharəbənin başlanması ilə vake' ola cək birinci əməliyyat planına qəldiqdə Azərbaycanla Dağıstan və Ermənistan sərhədlərinin hər b cəhətinə son dərəcə əlverişli olmadığı, kejd etməq lazımdır, belə qi:

1) Sərhədd bojy akan Samyr çajı xırda dag çajı olyb jalınlz karlar əridiji və ja doly jagdıgı zaman qənziləjərəq bir sədd təzqil edə bilir. By tərəfi Kızıl-byryn qənzilijinə kədər məhsyldar və əhəli stək olan adi ovalıkdən ibarətdir. Kyba dajirəsini mudafəə etməq üçün ajrılmıx olan kuvvənin azlıgı nəzərə alınarsa, duzmənin sag cənahda və arkada pejda olyb məmləqət içərisinə qədən (jolların və Kızıl-byryryn əhəmiyyəti) jeqanə əlverişli joly dytarsa, by sahədə passif mudafəəsində bir çək çətinliqlərə təsaduf ediləcəqdır. Hər qah zərəjit bizə közyn avangardı (pişdar koly) vasitəsilə Dərbənd dərəsini dytyb, byraja bəz kuvvələri və sonradan da bəz komandanın umymi ehtijət hissəsini çəqməjə imqan verərsə, o zaman vəziyyətimiz bir kədər jaxzılaşmıx olar. Samyr çajından başlajarak 30 verstliq çətin bir qeçiddən ibarət olan by juruz mumqun dərəcə muhafəzə izini junqullədə, canlı kuvvə məsarifini azaldar və Azərbaycan ordysy ehtijatını çəkəltmıx olar.

Dərbənd janındaqı 2-3 verstliq cəhbə bojyny sag cənahdan olacaq hucymyn və arkaja zərbə endirməq üçün dənizdən kyryja çıkarılacaq dessantın kabagını almakdan ətru arkasında quclu manevra ehtijatı olarsa, bir əlajla belə saklamak mumqun olar. Sol cənah Dağıstan daqlarına istinad edərəq və byranın əhəli stək Azərbaycan közynlarını Dərbəndə qəldiqlərini qərduqda zühəsiz ryhlanacaq və qonylly ordyja karzı aparılan mubarəzədə daha da canlı iztiraq edəcəqdır. Byndan ilavə Dağıstandaqı işjana jərdim etməqdən ətru ləzqilər ilə barabar Dərbənd-Jalama-XaçmazKızıl-byryn istikamətində qonyllyların cənahlına və arkalarına hərəqət etməq üçün Zəkatala və Zəqidən (Kilçal və Salavat azırlımları tərəkilə) iqi jərdim dəstəsinin qəndərilməsi təxmin edilmişdir.

2) Ermənistan sərhəddi Akstafa-Tays dəmir joly xəttindən az və bir qeçid məsafəsində olan by sərhəddin dytylması, Qjurstan ilə olan jəklən əlakənin kılınmasına səbəb ola bilər. Byrada da zərəjit musaid olsa, Dilicana və Qəjəçə qəulunun (Zod dajirəsi) zərk sahilinə hərəqət etməq mumqun olar. Ləqin by sərhəddə kojylmyz kuvvə zəilliji e'tibarilə öz sag cənahlını təmin edə bilmədiyindən, by əməliyyat korkyly olyr, və hərəqah Tiflis mudafəə məntəqələrinin (Bezobdal daqları) qənzilənməsi məksədilə, Borçalı kazasındaqı bitərəf xətti dytməkdən ətru, qurculərlə barabar hucym edilərsə by məsələ də nəll ədilmiz olacaktır.

Xulasə kejd etməq lazımdır qi, onların hərbi cəhətcə əlverişsiz olan xarici zəqillərini duzəltməq üçün muttəlik Qjurstan və Azərbaycan cumhyriyyətlərinin öz hudydlarını aktif bir syrətdə muhafəzəyə kalkışmalarını mumqun və əlverişli bir izdir.

By təzi-hərəqətə bizi sevk edən sərhədd bojynın əlverişli etnografiq zərəjiti; çünqu byra əhəli stək əqsəriyyəti musəlman olyb, daima qonyllylar və ermənilərlə tokkyzmadadır. By tokkyzma əsnasında bir çək qəntlər məhv və talan edilir və əhəli bəzdan-bəza dəjölür.

Əslini imzaladırlar: Bəz ərqani—hərb rəjisi ceneral-lejtenant-Sylqeviç, Bəz ərqani-hərbini ceneral kvartirmejsteri polkovniq Kargareteli.

Əslinə mutabikdir: Bəz ərqani-hərb polkovniq-Natsvalof¹⁾.

Beləliqlə plan, Ermənistanın mutlak iztiraqilə, Deniqinin təsəvvur olynan hucymyny nəzərə alaraq; tərtib olynmyz və bynynla da əlakədar olaraq 1920-nci il janyarınının sonyna kədər təzqil olynacaq kuvvələrin jərbə-jer edilməsi təxmin edilmişdi. Diqər tərəfdən jərdim hissələrinə və həmçinin Dağıstanda jəzıjan musəlman əhəli stək Deniqin üzərinə işjan kaldıracağına da bəjuq ymyd bəslənirdi. By hesablamalar „zərəjiti nəzərə alaraq“ tərtib olynmyzdy və by mudafəə planının, Deniqinin Ermənistana birliqdə hucymy oldygy təkdirdə, həkikat hal-

1) Hərbijə nəzərinin 32 nümüli 14—Azərbaycan dövlət arxiv.

da nə kədər icra edilə biləcəyini kabakda qərəcəyiz. Deniqin və Ermənistanə karzı, Qırcustan tərəfindən verilən yardıma muqafat olmaq uzrə, musavat bəz ərqani-hərbə Qırcustan uzərinə Deniqin tərəfindən bəjuq zərbə endiriləcəyi təkdirdə qırcu menzəviklərinə yardım qəstərdilməli idi. By ittifaq uqun də hazırlanmış plan uzrə Qırcustana suvari dag batarejası və bir topqy livası ilə 3 piyadə və 2 suvari alaj qəndərilməli idi; laqin dəmir jolynda qafi miktarda hərəqət katarları olmadıqından, by kit'ələrin Tiflis dajirəsinə jərlədirilməsi plan uzrə 8—9 qunə təxmin olynmyzdy.

Qonylly ordy tərəfindən Azərbajcana edilən hədə, hərbiyyə nəzarətini mudafəə karakterli daha bir çök tədbirin qəturilməsinə vadar etdi. Deniqinin hucym edəcəyi təkdirdə karzısları almaktan ətru, Dağıstanla olan sərhədd xəttinə 4-ncü Kyba piyadə alajı, 3-ncü Qəncə alajı tabyry, 1-nci tatar suvari alajı, iqi batareja, istehqam məqtəbi və muxtəlif arka muəssəsələrindən ibarət Xaçmaz dəstəsi ajrıldı.

Baqı və sahillərini mudafəə etməq uqun sevkulceja (stratezi) əhəmiyyəti e'tibarilə 1-nci dərəcə kala sanılan və dajirəsi Kızıl-byryn stansjasından Aljat stansjasına kədər Kaspi dənizi sahili və bynları birlədirən dəmir jol xətti olan Baqı istehqam dajirəsi duzəldilir. İdarə və muəssəsələri bilavasitə hərbiyyə nəzarəti ixtiyarında olan közynlardan başka, butun közyn hissələri və onları idarə və muəssəsələri, Baqınlın mudafəəsi izlərini bir əldə toplamak məksədilə, vəzifəsi Baqı hərbi ceneral-gubernatorynyn vəzifəsilə birlədirilmiş Baqı istehqam dajirəsi ixtiyarında idi; bynlardan ilavə Nizova isqələsindən Aljat stansjasına kədər Kaspi dənizi sahillərində mevcyd butun uzucu vəsəjit və topqy hissələri ilə Baqı hərbi limanı dəxi, Baqı istehqam dajirəsi rəjisi təhti-idarəsində idi.

Baqı istehqam dajirəsi rəjisi və hərbi ceneral gubernator vəzifələrinin birləsməsi və Baqı gradonaçalniqinin byna tabe' edilməsilə, hərbiyyə nəzarəti, bolzəviqlərin təbligat və təzvikatlarınlın və həmçinin muxtəlif Deniqin təzqilatlarınlın kabagınlı alacağına ymyd edirdi; by xusysda hərbiyyə naziri öz raporynda jazır: „By tədbir, Baqınlın daxili vəziyyətinin məhəqəmlənməsinə imqan verməqlə barabar, Baqıda zyra usyli idarəsi və ja da De-

niqinin murtəcə' rezimini bərpa etməyə hələ ymyd bəsləjən duzmən unsurlardan (xusysən bolzəvizimdən) ətru bəjuq korqy ola biləcəkdir“¹⁾.

Baqı dajirəsində dəssant (qənara kuvvə) çıxarılmasına karzı hərəqətdə bylynmak uqun Qırcustandan çağırılmış olan hərbi mühəndis polkovniq Takajavilinin rəhbərliyi altında, Baqı ətrafında qəçmişdə Biçeraxof və inqilislər tərəfindən tiqilmiş istehqamlar bərpa edilic, Narqın cəzirəsində pozisja batarejalrı kyrylyr və gejrə.

Ejni zamanda musavat həquməti hələ 1919-ncü ilin avgystynda Qırcustan menzəvik həquməti təvsijə etdiji qibi, inzibat mərqəzini jəniddən Qəncəyə qəçürməqlə Baqınlı təxliyə etməyə (bozaltmaga) hazırlaşırıldı. Təxliyə planını tərtib etməq uqun bəz ərqani-hərb rəjisi Sylqeviçin sədirliji ilə bir komisja təzqil olynır və by komisja idarə və muəssəsələri jərlədirməq uqun Qəncədə xusysi binalar axtararak, butun nəzarətlərə juqlərinin neçə vaqon olacağı xusysynda mə'lymat vermələrini təqlif edir.

Közynla Baqıdan qətdiji təkdirdə və bolzəvizim ilə mubarəzə etməq uqun, musavat həquməti duqançıl, alverçi və başkalarından közyn hissələri təzqil etməyə başlajır və bynların əjranilməsi uqun hərbiyyə nəzarəti zabitlər ajrılır.

Byndan başka, Deniqin katarları hərəqətinin kabagınlı qəsməq məksədilə Samyr çajı uzərindən dəmir jol qəçən jərləri minalamak əmri verilmizdi.

Qırcustanla hərbi razılaşma mevcibincə təsərrufat hissəsi, bataljon, batareja, bəluq komandanları və qıçiq piyadə zabitlərinin vəzifələrini əvəz etməq uqun qırcu zabitləri də'vət olynır və hərbi razılaşma zərəjiti uzrə, benzın və başka nəft mə'qylatına əvəz olaraq hərbi ləvazimatın kəbyly uqun ceneral Tlexasın sədirliji ilə Tiflisə bir komisja qəndərilir. By komisja qırcu menzəviqlərindən 1900-ncü il sistemli 12 qıçiq top, 1909-ncü il sistemli 12 dag topy və bynlara lazımı kədər qullə, 3000 ədəd piyadə vintofkası (bez atılan), 211 topqy və suvari zəskası (kılınc), 795 nizə, 24 „Maksim“ mitraljozy, səfə, mətbəxi və gejrə hərbi ləvazimat alır; by ləvazimat jar-

¹⁾ Hərbiyyə nazirinin, devlət mudafəə komitəsi sədrinə jazmış oldygy 1919-ncü il 13 sentjabr tarixli, 4091 numrəli raporyndan. Hərbiyyə nəzarətinin 45 numrəli işi—Azərbajcan devlət arxiv.

dümlü ilə topçy dəstəsini tərtib etməq və azadlıq da oisa başka hissələri əsləhə ilə təchiz etməq mümqun olır.

Təsdiq olynmyz hərbi xidmət nizamnaması uzrə, qurd əhaliyə öz hərbi xidmətini Zəncəyir kəzasında mevcyd qurd közyn hissələrində qeçirdiqlərindən Karabagı, erməni daşnakları, təcavuzundan korymak məksədilə hərbiyə nəzarəti Karabagın qurd əhaliyindən „Azərbaycan kazakları“ təzqil etməq lajihəsini hazırlajır. Nizamnama mevcibincə qurd əhaliyə, sulh zamanı 4 bəluqlu qurd nizançı, tabyry və 2 takımlı, qurd suvari divizyası verməlidirlər qi, bynların birincisi pijadə firkəsi və diqəri suvari firkənin hej'ətinə daxil olır. Muharəbə zamanı qurd közyn hissələri nizamnama mevcibincə Karabagdan başka yerlərə də qəndərilə bilərlər. By hissələrdə hərbi xidmət müddəti 2 ildir. Pijadə əsqərlijinə alınan qurd ordyja qələrqən özü ilə barabar paltar, əsləhə və hərbi ləvazimatı, qətirməli; suvari hissəyə qələn isə, bynlardan ilə və muharəbəyə jararlı at və at təchizatı, da qətirməlidir; qurdun qətirdiji hərbi ləvazimatının jararlıgına ony qəndərən cəmiyyət məs'yl olyb kəbyl komisyası tərəfindən jararsız hesab edilərsə cəmiyyət öz hesabına olaraq hərbi ləvazimat verməli olır. Paltar hərbi ləvazimatı, və at təchizatının duzəun bir halda saklanılması, uçun hər nizançı və suvarijə xusysi para byrakılır. Silahların duzəldilməsi əsqər və atların saklanılması xəzinə hesabına idi.

Qurd közyn hissələrinə zabıt hej'əti hazırlamak uçun hərbiyə məqtəbində 20 nəfər junqerdən ibarət bir qurd zəbəsini təzqil olynmyzdy.

Devlət müdafiə komitəsinin 1919-ncy il oktjabr tarixli kərarı uzrə təzqilə başlayan qurd hissələri Azərbaycan zyalazana kədər belə təzqil olynby kyrtarmamızlardı. Qurdların by „kazaklaşmaları“ nı ryhlandıran Karabag ceneral-gubernatory bəjuq müqədar Xusröv-bəy Syltanof idi; onyn qurd qəntililərini ağır iktisadi əsarət altında saklaması, məsələn: onsyz da son dərəcə ağır verəqi verən qurd qəntililəri uzərinə jəni bir verəqi koyması, ən nihajət qəntililərin ciddi narazılıqlarına səbəb olır.

By sırada Deniqin cənyb cəbhəsində əldə etdiji müvəffəkiyyətlə əlakədar olaraq Azərbaycana karzı, o dərəcə həjasızlaşmışdı, qi, Rysja ilə İranın 1898-nci ildə

bağlanmış oldygy Turqmənçay mukavəlesi mevcil incə müsavat həqumətinin cəsarət edərəq Kaspı dənizinə çıkarıldığı sınık-saxak qəmilərin uzmasını belə kəfi syratda kədəgən etmişdi.

O biri tərəfdən „Azərbaycan həqumətinin rys ordysına karzı duzmananə əlakə bəsləməsi və Azərbaycan közynlarının xajinanə bir syratda Ermənistan toprağına hucym edijinə qərə“ Deniqin, Azərbaycan ordysında kyllik edən bütün rys zabıtlərinin Azərbaycan hudydny atıb qonylly ordyja qirmələri xusysında əmr verir. Byna cavab olaraq hərbiyə nəzarəti ordydan çıkmak istəjən bütün rys zabıtlərinin kyllikdə kalıb kalmajacaklarını, soryzyr və həmçinin müsavat həquməti uçun e'tibarsız sanılan bir para rys zabıtlərini də xidmətdən çıkarılır.

Deniqin hucymynyn hədəsi artdığına qərə hərbiyə nəzarəti adı, Kyba dəstəsinə çevrilmiş Xaçmaz közyn dəstəsini jəni hissələrlə və topçylarla qecləndirir və ejni zamanda inqilislər tərəfindən təzqi-silah edilib müsavatçılara byrakılmış hərbi qəmilərin də patladılması, xusysında əmr verir.

V. Hərbiyə nəzarətinin bütün tədbirlərilə müsavat ordysy Azərbaycan sərhədlərini muhafəzə edə bildimi?

Deniqin hucymyndən Azərbaycan sərhədlərinin müdafiəsi uçun hərbiyə nəzarətinin təqmuş oldygy bütün by „məəkkətli“ tədbirləri arazdırıldıqda, araja bilaixtjyar belə bir syal çıkkır: müsavat ordysy „müstəkil“ Azərbaycanın sərhədlərini muhafəzə etməq uçun, Deniqin közynları, hucymynyn kabagını, saklaja bilərdimi? By syala ancak jok cavabı verilə bilər. Müsavat həquməti özü məhquq zəminə uzərinə bylynməjən gejrı həkiki bir həqumət olaraq, syltan Turqijəsindən ymydny uzub Antanta məmləqətlərinə qəz diqməqlə əvvəldən axıra kədər imperjalizm məmləqətdə nəqərciliq etdiji uçun, çarizmdən heç də qeri kalmajarak, izci sınıfı, və qəntililərlə sərt bir syratda rəftar etdiji uçun jalınız „müstəkil“ Azərbaycanın cumhyriyyət pərdəsi altında qizlənərəq, milli ədavət toxymy saçdığı, uçun: onyn ordysy da əvvəldən axıra kədər tamamilə müsavat həqumətinin siyasətini əqs etdir-

məqdə idi. „Vahid və bəluməz Rysjani, cəm'ləzdirən“ Deniqinin hucym korkysy qunlərində, özunu muhafəzə tədbirləri təqməq, musavat həqumətinin cındır arxalıgına jamak salmaq deməqdi; çunqu musavat həquməti, ordy xusysynda hər bir mə'lymatı xariciyyə nəzarəti tərakilə inqilis komandanlıgına xəbər verir. Byradan da dərhal Deniqinin avıclına jazılırdı. Diqər tərəfdən ordynyn maddi vəziyyəti, istər hərbiyyə nəzarəti tə'sis olyndykdan sonra təzqillinin ibtidaji devrində, və istərsə Deniqin korkysyndan bəzələyərək, Azərbajcanın zyrələzmasına kədər belə, azacıq da olsa dəjizilməmişdi.

Hamıdan artıq paltar joklygy hiss olynyrdy. Zinel, isti libas kət'ijən jokdy, çamaşır, jatak ləvazimatı, və gejrə qafi mikdarda dejildi, bir para kozyn hissələrində bir jorgan altında 2-3 əsqər jatırdı. Verilən libas bir tərəfdən az oldygy və diqər tərəfdən fərarilər bir kismını əzlərilə barabar apardıklarından, ordynyn heç də əmrini qərmurdu. Jaj paltarı, koz agacı japraklarından hazırlanmış xaqi rəng ilə bojanıylarag ag bezdən tiqilir və son dərəcə davamsız oldygyndan tezliqlə dagılırdı; suvarilərədə az muddət içərisində uzulən davamsız trikodan zalvar verilirdi.

Ordyny ajak kabı ilə təchiz etməq məsələsi də qəsqin bir vəziyyətdə idi. Çəqmə və potin olmadıgdan əsqərlərə, palçık və sy byrakan jaz qəndən kajrılmış və 1-4 həftə davam edən çarık verilir, ja-da əzləri tiqirlərdi. By çarıklarıl əsqərlər kədə da qejdiqlərindən sojyklajır və jyn dolaxların tə'sirindən cur-bə-cur dəri xəstəliqlərinə dytylyrlardı. Çarık suvarilərədə verilirdisə, laqin dolaxların açıl baglanması çok zəhmət tələb etdijindən onlar üçün oldykca munasəbətisiz idi.

Ordyny paltar cəhətinə qeçirdiji çətin vəziyyətdən çıkarmak məksədilə, 25.000 ədəd jeni və 25.000 ədəd nimdəz paltar almakdan ötru İtaljaja bir komisja qəndərilir; laqin by komisja tərəfindən əldə edilmiz paltar, Azərbajcan zyrələzanasına az kalmış oldygyndan, musavat ordysyna kismət olmajıb, kızıll ordyja kismət olır.

Kozyn hissələrini kızıllalara jərləzdirməq izi də çətin bir halda idi. Kızıllaların çoky xarabalıq, kapı-pəncərəsiz jandırlılmajan sınık sobalı, və çok dəfə jatak jərləri ol-

madıgından əsqərlər jalın və darıskal dözəmədə yzantı jətməyə məbyr olyrlardı.

Ordyny ərzak ilə təchiz etməq məsələsi də gejrə-adi bir halda idi. By iz, intendant idarəsi ilə olan danışıgı qərə podratçılar əlində olyb, ordyja, həmişə kozyn hissələrinin e'tirazına səbəb olan jaramaz yn və əsqərlərin cur-bə-cur xəstəliqlərinə səbəb olan jaramaz ət verirdilər. Çok vakt çərəq bygda yny katızdırılmaksızın, xalis arpa ynyndan bizirilirdi. Kozyn hissələrində podratçılar tərəfindən verilən mə'qylat podratçılarla əlbir olaraq çok pyl kəzanan intendant mə'myrları, və çok zaman da sihhijə həj'əti tərəfindən açılıcasına təriflənilirdi. By xusysynda 6-cı Qəjçaj pijada alajılın komandanı raporlarınlın birində jazılır: „Ətin pislisi xusysynda bə'zən e'tiraz olyrdysa, məhəlli təbib, əti jararlı hesab edib, artelçini ony alməyə məbyr edirdi“¹⁾. Əsqərlərə pis jəməq verilməsini hərbiyyə naziri də dəfələrlə öz əmrlərində kejd edirdi: „Əsqərlər, turqlər zamanındaql qibi, jənə xərəq jərinə qərəqməz yn zorbası, çərəq jərinə isə xəmir parçası jəməqdədirlər.“²⁾. Hələ by azdır; bir para komandanlar „kənaət“ nəktejənəzərindən əsqərin kərnı hesabına olaraq, umymi kəzənə verilən mə'qylatı azaldırlardı; məsələn Ləngəran ehtijət tabyry komandanı, 341 nəfərə 4 pyt 10¹/₂ qırvəngə (nəfərə 1/2 qırvəngə) ət veriləcəji halda, jalınız 2 pyt 5 qırvəngə (nəfərə 1/4 qırvəngə) verilməsi əmrini verir və ejni zamanda „əsqərlərin əhvalı qəzəldir“ deyə xəbər verir.

Maraklı bir faktı, kejd edəq; Baqlı garnizonyny sy ilə təchiz edən Baqlı bələdiyyə idarəsi, nəft mə'dənciləri ittifaqı zyrası və Nobel zirqəti, sy pylynyn vaktında verilməməsi munasəbətillə, syjyn artıq garnizona byrakılmasını, qəsməq fiqrində idilər; by da vətənpərvər byrzyazjanın Azərbajcan „istiklalijjəti“ni muhafəzə etməsi!

Ordynyn by acınacak halı, bir çok jolykma xəstəliqlər və hər qun qulli mikdarda əsqərlərdən kyrgan aparən səpmə jatalagın davamına qəzəl bir vasitə idi. Əsqərlərin son dərəcə pis sihhijə zərəciti, by halın daha da ziddətlənməsinə səbəb olyrdy. Kysarda dyran 2-ci

1) Hərbiyyə nəzarətinin 15 numrəli İsi-Azərbajcan devlət arxivı.
2) 1919-İl, 202 numrəli əmrnamə-Azərbajcan devlət arxivı.

Baqlı pijada alajının təhkikatı, azagıdaqlı mənzərəni araja çikarmırdı: „Hər tərəf çirq, kızılların ətrafı nəcislə örtülü-sanqı məbal kə'ijən jökmyz; butun boz və jarım xaraba binalar məbala döndərilmiş; zibil kytıları, kızıllarda boz iqən hər jer zibillə doly. Pis qejimli əsqərlərin arasında ajak jalınlar da qəzə çarpır, çokları ordyja qətirdiqləri öz paltarlarında, qimsədə jorgan dəzəq jök, çamazır çatmajır, əsqərlər bit-birə ilə doly jarım qurqlərə burunmuşlar. Xərəqləri pis olyb, heç bir mə'qylat təqulməqsizin xırda ət parçalarından pizirilirdi-səbəbi soryzyldykda isə, podratçıların ehtijat mə'qylatı olmadıqı, nə alajda və nə də bəluqda mə'qylatın muəjjən bir jeri olmadıqı cavabl alınırdı. Əsqərlər hamama ajda bir dəfə qəndərilirdi. Xəstələr, bəluqlərdə, neçə qunlərlə jatdıqları halda, qimsə tərəfindən tibbi muajənəyə qəndərilirdi; bynların arasında mən tamamilə səpmə jatalagına dytylmyz bir əsqərə rast qəldim¹⁾. By hal təq-cə 2-nci Baqlı pijada alajında dejil, başka kəzyn hissələrində də vardı. Xəstəliğin ən ziddətli jeri Deniqin hucymy kabagını almak üçün tərtib olynmyz və əsqərləri arasında kızıdırma, ispanka, dizinteri, bagırsak və səpmə jatalak və gejrə həqmifərma olan Kyba əsqəri hissəsi idi.

Xəstəxanalarda tədavi edilən əsqərlərin halı da acınacak idi. Bynlar üçün ajrılmıx binaların çokysy munasəbatsız olyb, kızıdırılmır, kapı pəncərəsindəqi dəlmə-deziqlər dytylmamıx xəstə əsqərlərin hərərətini ölçməq üçün termometro belə jökdyr və gejrə. Misal olmaq üçün Qəncə xəstəxanasının vəziyyətini alək. Byrada 275 nəfər cur bə-cur hətta zəhrəvi xəstəliqlərə dytylmyz xəstələr üçün jalınız bir ədəd banjo (vanna) vardı. Məballar bərbad bir halda saklanılır. həjətin ora-byrasında çənqə-çənqə çirqli pambık atılmıx, xəstələrin çamazırları jök, ölən əsqərlər 4-5 qunlərlə basdırılmajır. sihhijəçilər xəstəxanada həmişə olmajır, jeməq pis, kazanlara bisməq üçün lazımı kədər mə'qylat təqulmur; butun by noqsanlar bir də xəstəxana mudirijətinin təsərrufatsızlıqı ilə daha da ciddi bir hal alırdı²⁾. Ajrı-ajrı kəzyn hissələrinin açık xəstə

1) Hərbi-sihhiyyə hissəsi mudiri qizli muəvir Gabajevin raporyndan. Hərbiyyə nəzarətinin 7 nümərəli isə Azərbaycan devlət arxivı.

2) Hərbiyyə nəzarətinin 1919-cy il 43 nümərəli əmrnaməsi Azərbaycan devlət arxivı.

əxanalarını hələ bir jana kojak, Baqlı xəstəxanası da Qəncədəqindən kalmazdı. Zühəsiz belə „tədavi“ əsqərlərin qullu mikdarda ölməsinə səbəb olyrdy. Tibbi həjət də qafi mikdarda dejil idi; belə qi, zəhrəvi palatalarda, feldzərlərin jöklygyndan zəfkət bacıları işləjirdilər.

Ordynyn vəziyyəti, zabitlər həjəti əsqərlərə lazımlıca liqir vermədiyindən daha da pisləjirdi. Bir para kəzyn hissələrində əsqərlərə çok vakt 6 ajlarla məvacib verilmirdi. Jeməq tədaruq etməq üçün vaktlı-vaktında pyl vəsajiti tələb edilmədiyindən əsqərlər çok zaman ac kalır və bir paralarında xusysi alverçilərə borcly duzurlardı. Hərbijə naziri əmrnamələrinin birində, zabitlər həjətinin əsqərlərə dikkətsizliyini kejd edərəq jazır: „2-ci Baqlı alaj komandanı muavini alaj xəstəxanasının harada oldygy, ordyda neçə xəstə oldygy, nə kədər adam hərəqət edə bildiyini və gejrədən tamamilə bixəbərdir“).

Zabitlər və hərbi mə'myrlar arasında israfçılıq və syi-iste'mal dəhşətli dərəcəyə varmırdı: hər qəs bacardıqca çok koparmaga can atırdı. Zabitlər öz mənfəətləri üçün kəzyn həjətinin mikdarını zizirtməyə çalırdırlardı; məsələn: əsqərlərə ərzak tələb olyndykda, ölənələr, fərariələr və başkalar da kəsdən sijahıda qəstərilir və beləliqlə də adı var özü jokların pajı zabitlərə kismət olyrdy. Bir pijada alajı 2 atı oldygy halda, 80 ata jem alırdı, və gejrə. Hərbijə nəzarəti ordynyn „sajca“ həjətinə nəzərə alaraq, juqunu dytyrdysa 1920-ci ilin martında başlanan Karabag əməliyyatı hərbiyyə nəzarətinin nəkteji nəzərini busbutun dəjjizdirir. Jazajılın bahalazması və qagız pylyn qundən qunə duzməsi munasəbət ilə, verilən məvacibin çatmadıqından əsqərlər, əsləhə və qulla ogyrlamaga vadar olyrdırlardı. By vəziyyət dəfələrlə hərbiyyə nəzarəti tərəfindən əmrnamələrdə kejd olynırdy. Bir çok kəzyn hissələrində təsərrufat işləri cinajətqaranə və kanynsyz olaraq, ifa olynır, by isə hər cur syi-iste'mallara, öz bəzınalığa paltar, çamazır, sabun və gejrə zeylərin hakkı, olmajan zəxslərə kanynsyz olaraq verilməsinə qəniz mejdan açılmıx olyr. Ləvazimat kəbylyndən ətru qəndərilən zəxslər, hərbiyyə nəzarəti tərəfindən ma

1) Hərbijə nəzarətinin 1919-cy il 202 nümərəli əmrnaməsi Azərbaycan devlət arxivı.

almaga hakları olmadıkları halda, komisjasız və lazımlı muajenasız zir-zibil malların alınmasına qirizir və beləliqlə də xəzinəyə bəjuq zərər vyrmyz olyrlar. By sahədə izləməq uçun firka rəjislərinin xusysi firka intendantları vardır qi, bynları həniyə izləməyə məbyr edə bilərlər.

Kozyn hissələrində daxili intizam jokdyr, bir para hissələr hələ by vaktə kədər məhqəmləzməmişlər, tabyr və beluq komandanları öz vəzifələrinə səhlənqarlıqla bakırlar. Byndan belə anlaşıdır qi, bir çok zəxslər Azərbajcan kozyn səflərinə xidmət etməq uçun dejil, maaz almak uçun qirirlər. Belə zəxslər Azərbajcan kozyn səflərindən çikarılmalı və heç olmasa, by saat ogyrlyk və xəzinə mallarını çalmaları, ustundə abırdan duzmuz bir para zabıt və mə'myrların dystakxanada jətmələrindən ibrət almalıdırlar; laqin təəssüflər olsyn qi, firka rəjisləri və vəzifəçə bynlarla barabar olan zəxslər, by gejrə-adi halların ortadan qəturulması uçun heç bir təzəbbusatda bylynmyrlar¹⁾ və ha belə.

Butun bynlara, zabıtlərin özlərindən bəjuqlərə karzı, son dərəcə inqizaf etmiş jalan satmaları da ilavə olyrdy. Hissələrdən toplanan mə'lymatların çok azı, əsqər halının pisliyini təsvir edib, bil'əqs haman-haman hamıslında „zabıt əfəndilərin və azagı rutbəliyərin halı, ə'ladır“ deyə qəstərilirdi və ha belə. By „ə'la“ hal: ajakkabı, paltar olmadıgı, əsqərlərin karnı, ac oldygy, zabıt və bəz-çavyz tərəfindən dəjulduju, qulli mikdarda at ogyrləndıgı, qulli tələfat, musri xəstəliqlər oldygy, əsqərin nədən ötru ordyja qirdiji və qimin mənəfeini mudafə etdijini duzunmədiji bir zamanda, öz vəzijjətinə bir istehzadan və kuvvətli və məhqəm bir ordy tə'sisinə inanmadan bəzka bir zey dejildir.

Azərbajcan ordysy zabıtləri, rys və turq zabıtlərinin butunluqla ən'ənə və adətlərini bənimsəmişdi. Zabıtlərin təbii syrətdə bir hərbi sınf təvətması, musavat həquməti tərəfindən daha da alkələnilirdi. Zabıtlərin məizətinə xidmət etməq uçun xusysi zabıtlər jıgıncakları tə'sis olynmyzdy; xidmətdən xaric məzgylijjətləri də sərxoşlyk, kymar, zylyk salmaq, fəhizələrlə qejf çəqməq və gejrə ilə iqmal olynrdy. Çok vakt həddindən artıq sərxoş olmyz zabıtlər dəmir jol trenlərində camaatı öz bəzına axtar-

1) Hərbijə nəzarətinin 30 nümərəli isı. Azərbajcan devlət arxivi.

mak, dinc əhalını dəjməq və gejrə hərəqətlərdən sakınlırlardı; ejni syrətlə də kara camaata bir „bir bəzi pozyk“, mulqi administrasjaja lakejd bir nəzərlə bakır, cur-bə-cur kajda, kərardadı özləri uçun icbari hesab etmirlər. Öz əzalonlarını kabakca jola salmaq uçun, əzalon rəjislərinin əllərində silah sur'ətli katarları və sərnizin katarlarını, saatlarla dəjandırmaları az ittifak duzmurdu.

Sabit bir alaj komandanının nagl etdijinə qərə, alajın pyl sandıgı pylları ilə barabar onyn evində olyb, ondan kymar ojnəməyə zabıtlər bərc qətururlardı.

Bəs musavat ordysy, əsqəri nədən ibarət idi?

Əsqərlərin vəzijjəti zabıt və hərbi çinovniqlərin vəzijjətindən busbutun seçilmirdi. Byrada da həmçinin çar və turq ordysynın rezim, ən'ənə və xidmət kajdaları butunluqla tətbik olynmyzdy. Cumhyrijjət ordysy, çar və turq ordysyndan heç də seçilmirdi; ejni denziqliq, əsqərin ağız-byrynyny əzməq, əsqərlərin həm zabıt həm çavyz tərəfindən dəjulması, ordyda bir kədər xidmətdə bylynmyz əsqərin qəntdən qəndərilmiş jeni əsqəri öz ixtijarında saklaması, hərbiyyə nəzarətinin dəfələrlə əmrnamalarında kejd olynmyz, bəz-çavyzların və həttə qəhnə əsqərlərin jeni əsqərlərdən ruzvət alması, halları ordynın butun hissələrində həqmfərma idi; ejnilə çar ordysyndaqı qibi əsqəri tamam əsbab-əsləhə jə'ni çanta, füzəng və gejrə ilə barabar, tufəng çijnində saatlarla jərindən kılınıldanmajarak, dəza dənmuş bir halda „silah altında“, saklamaklık, bir para hissələrdə isə əsqəri, insan dejil bir həjvan sifətilə dalına çanta jərinə palan juqləjərəq „silah altında“ saklajırdılar: əsqəri „əzəq“, „həjvan“ və bəzka adlarla çağırmaq, nalajık səjuzlər deməq adi bir zəqil halını almışdı. Qəzunun ody alınmış əsqər, quçəyə çikdikdə, zabıtə rəsmi-tə'zim etməməq ustundə, camaat kabagında dəjulməq və həbs edilməq korkysyndan dört qəzlə o jan by jana bakırdı: belə ittifaklarda, zavallı əsqər, cınkırlını belə çəqməjərəq, kara camaat kabagında öz „nufyzyny mudafəə uçun“ zabıt tərəfindən alçakcasına səjulurdu. Milli duşmənçilijə kızırdırmakla əsqərlərin „ryhyny“ kaldırmakda muvəffijjət əldə etmiş musavat həquməti, əsqərləri, öz mə'nəvi jazajılnda, kozyn hissəsinin həjətinə daxil edilmiş mollaların ixtijarına verirdi; by mollaların isı,

əsqərləri dini fanatizm,sovinizm və gejrəyə tərbijə etməqdən ibarətdi. Byrasını da kejd etməlidir qi, mollalar əsqərləri ordynyr hərbi iktidarına zərər vyra biləcəq dini ajinlərin icrasına məcbyr edirdilər. By xusysda, bəz molla, dəftərxanasını təlikəsi mevcibincə əsqərlərin ramazan aji munasəbət ilə oryc dytmalarından ətru hərbiyyə nəzarətinin vermiz oldygy əmrnamədən istixracı dərc ediriq. „Ramazan aji n n qirməsi munasəbət ilə bəz molla n fətvası mevcibincə butun təlimə çikan əsqərlər, cumələr də daxil edilməqlə ramazan aji n n 1, 15, 19, 21, və 30-ney qunlərində təlimə çikməjan əsqərlər isə butun ramazan aji n n oryc dytmalıdır. By qunlərdə nahar qun batdıkdan sonra, zam isə səhər açılmadan verilməlidir. Oryc dytylan qunlərdə təlim uç saatdan artıq olmamalıdır *) Beləliqlə, mollalar ordy komandanlığı n n vasi-təsiz humajəsi ilə əsqərləri oryc dytmaga məcbyr edirlərdi; by da, Deniqin hucymy korky zamanında ordynyn toplanması və təlimindən ətru hər qunun nə kədər kij-mətli oldygy bir zamanda idi. Hələ by azdır, musavat həquməti əsqərləri açıkcasına sovinizm ryhynda tərbijə-ləndirməyə çalışırdı. Azagıda dərc olynan səbəb, jə'ni hərbiyyə nazirinin ordy və əhalija turq xalkı tarixi və qeçmiş Azərbaycan hudydlarını əjani syrətdə qəstərə bil-ləcəq popyljar ədəbiyyət nəzər etməq zəryriyyəti hakında 1919-ney il 2 aprel tarixli 1551-ci nəmrrəli mə'ryzəsi, öz məzmyny e'tibarı ilə açık ajdın sovinizm ideoloji programından başka bir zey dejildir.

By mə'ryzədə hərbiyyə belə dejilir: „Bizim bir para musəlman mutəfəqqirlərimizi özünə cəlb edən ifrat ictimai elmlər, musəlman millətinin juqsəq mədəni inqizafını tələb edirlər. Bynların cahil və avam camaata peyvənd edilməsi, əlqədə butun Avropa Rysjası dytyldygy qibi anarxiya və terror tərədə bilər. Biz musəlmanlar, hələ imdi duzuncəli həjata və milli jaradılığa ajak kojmyzyk. Internasjonal idejaları isə bizdən hələ çök yzəkdadır; odyr qi, bizim ziyalıları n n ən bəzıca vəzifəsi, əsqərləri və əhalı n n öz qeçmiş tarixi ilə azna etməqdən ibarət olyb, internasjonal cərəjan n n bizdə tamamilə artıq

olmasını duzunməli və xalkda, yca turq rki ilə ıftıxar və milli hiss ojatmalıdır.

By popyljar tarixi nəzəriyyət qeniz bir syrətdə xalka və əsqərlərə pajlanmalı, və onlardan hər bir qant mu-əllimi və musəlman zabiti istifadə etməlidir.

Qələcəqdə turq xalkı n n bəjuq xadim və rəhbərlərinə camaat və həqumət jardı n n ilə lazımı abidələr jarılmalıdır. *)

„Duzuncəli həjat və milli jaradılıq devrinə“ ajak kojylması hakındaqi by mutəəssib tərifləmə, jə'ni Azərbaycan „istiklalijətini“ tərifləməq, zühəziz musavətlər tərəfindən izçi sınıflı və qəntlilərin dikkətlərini byrzyazja xan və bəjlərə kərsi apardıqları inkilabi mubərəzədən başka bir nəktəyə cəlb etməqdən ibarətdir.

By Azərbaycan mustəkil ola bilərdimi? Zühəziz qi, jok, çunqu tarix qəstərdiji uzrə, imperjalizm muharəbə-sindən sonra təzqil olynmız və xusysi maliqijət və sınıfl ajrılığı əsası uzərində kərar tapan jeni devlətlər, malij-jə, iktisadi və hərbi cəhətdən „bəjuq“ devlətlərə tabe olma n nca jəzaja bilməzlər. By həkikət, „istiklalijət“, ziari altında əvvələ sylan Turqijəsi, sonradan da inqilis imperjalizminin tamamilə ıxtijarına qeçmiş musavat Azərba-janı ilə təsdik olyndy.

Beləliqlə də turq millətinin qeçmişini ilə azna oldykda internasjonal cərəjan n n zəminəsiz oldygy n n inandırmaq, Azərbaycan turq izçi və qəntlilərini haqim sınıfla apardıqları mubərəzədən əffi-nəzər etməq, by mubərəzənin məntiki inqizaf joly n n pozmaq deməkdir, çunqu turq millətinin qezmişilə azna olmaq, onyn Oktjabr inkilabına kədər rys imperjalizmi və imdi də musavat n n „istiklalijət“ pərdəsi ilə örtulmuş, inqilis imperjalizmi tərəfindən əsarətdə byly n nması—bejnəlxalk imperjalizm əsarəti altında inləjən və ojanınakda olan milyonlarca Zerk xalkları qutləsinin bir parçası olan Azərbaycan n n əməqçi qutləsinin, sosjalizm inkilabi joly n n sevk edirdi. Çunqu sosjalizm inkilabi jal n nız və bəzıca olaraq inkilabçı proletarların öz məmləqətlərindəqi byrzyazja kərsi mu-bərəzəsi dejil, bir-birindən asılı olan butun məmləqətlərin bejnəlxalk imperjalizmə kərsi aparacqları mubərəzə

*) Hərbiyyə nəzarətinin 1919-cy il, 30 maj tarixli, 274-nəmrrəli əmrnaməsi-Azərbaycan devləti arxivı

*) Hərbiyyə nəzarətinin 22 nəmrrəli is-Azərbaycan devləti arxivı

olacaktı. *) „İnternasional idejaları“nın həyata keçirilməsi və Zyralar haqimijətinin bərpası, musavətlərlərin inandırmağa çalışdıqları, müsəlman qutləsinin juqsəq mədəni inqizafını tələb etməz, byndan ötru jəliniz iləridə bylynan məmləqətlərin inkilabi proletarjatınıñ jərdimə lazımdır. Çünqu, qeridə kalmız məmləqətlər, iləridə bylynan məmləqətlər proletarjatınıñ jərdimə ilə zyra usyli-idarəsinə və muəjjən inqizaf devrlərini kapitalizm inqizaf devrini qəçirdiqdən sonra kommynizm devrinə qəçə bilərlər**). By jərdim da 1920-ci ilin aprelinde dogrydan-dogryja Azərbajcan əməqçilərinə qəstərildi. Zyralar Azərbajcanı imdi jeddi ildən artıkdır qi, öz konzy kardəz cumhyrijətlərilə sosjalizm kyrylyzy joly ilə addım-addım qədir və hər il jeni bir faktla musavətləni „ifrat ictimai elmlərin cahil və avam camaata pejvənd edilməsi anarxiya və terror tərədir“ yjdyrmasını pyça çıkarırlar, və hərbiyyə nəzarətinin turq xalqları „rəhbərləri“ nə abidələr jərdimək kejdində kalmasını da çök vaktsiz hesab edir. Muhacərdə jəzajən by „rəhbərlərə“ Azərbajcan əməqçiləriniñ heç də jərdindən çıka bilməjəcəq milli tokkyzmalarda tələf olanların minlərcə kabri daimi bir abidə dejilmidir? By sovinist zəhəri ilə musavətlə həquməti öz hukyksyz əsqərini tərbiyələndirməjə çalışırdı.

Ordy cəhalətdə saklanılır və kıləla jə sijasət, savad və gejrənin qırməsindən muhafəzə olynırdy; beləliqlə də zabitlərin qəzuna „kara mal“ qərunən əsqər, qəntdən qəldijə qibi ordyda da qəzu baqlı, cahil və nadan olarək, kalırdı.

Əlbəttə belə ordyda duzuncəli intizamın olacağı bərəsində danızmagına dəjməz. Turq qənt təsərrufat xusysijjələrindən dogarak, o devrdə adətə qəçmiş, bəjujə səzsuz tabe' olmaq əsası ilə ən'ənəvi intizam (dissiplin) ordyja da qətirilmizdi. Musavətlə həquməti molla və bir para zabitlər vasitəsilə ordyda mə'nəvi əsaslar vucyda qəstirməjə çalışırdısa da laqin istədijə nəticələrə najil ola bilmədi, çünqu anarxiya həqmfərma olan bir məmləqətdə, firkə qibi ordyny təzqil edəcəq, məhqəmlədəcəq bir un-

*) Popovyn mukəddəməsila Leninin „Milli məsələ xusysynda“ adlı qi. tabından

***) Lenin XIX cild, səhifə 226

sur jokdy; musavətlə firkəsi ideolojisi isə, açıkcasına sovinizm, milli antagonizm (ədavət) və gejrə üzərində əsaslanmız oldygyndan, ordyja çağırılan əməqçi əhalinin qəniz təbəkələrinə busbutun jəbancı idi. Musavətlə ordy-syndaql by əsasların davamsızlığı əsqərlər arasındaql intizama dəxi əqs-tə'sir edərəq ordyja dağıdıcı, unsurlərin daxil olmasına səbəb olyrdy; by hal ordynyn ağır maddi ən'ənəvi zərəjiddə bylyndygyna qərə daha da cid-diləzirdi. Ordy öz davranılız ilə əhalinin qəzundən duzurdu. Əsqərlər tərəfindən dinc əhalinin gərətlə edilməsi və öldürülməsi, sərnizlərin xusysi mallarını zəbt etməqlə kanynsyz axtarılız uçun katarların saklanılması az ittifak duzmurdu; bir neçə kozyn hissələri (muhafəzə takımı, İran dəstəsi və gejrə) öz mənfyr hərəqətləri nəticəsində tamamilə dağıdıldı. Hərbijə nəzarətinin məbyr olarək, əmrnamələrində dəfələrlə kejd etdijə, kadınları terrorize etməq, onların həttə akzamlar quçəjə çıkmalarına mane' olmaq, adi bir zəqil halını almızdı. Kozyn hissələri qəntlilərdən kanynsyz və tə'dijəsiz olarək, mal-kara, arpa, saman, dən və bəzka zəjlər alırdılar qi, by da qəntlilərin ordyja karzı bəjuq narazılıqlına səbəb olyrdy.

Maddi cəhətcə tamamilə tə'min olynmamak uzundən ordynyn əclnacak hala duzməsi, əhalı, həttə əsqərliqdə heç də bylynməjanların ordyda xidmətlə etməjə pis nəzərlə bakmasına səbəb olyrdy. By hal, qəntlərin səfərbərlijə alınmasına bəjuq əqs tə'sir baqləlamızdı. Turqlər qədən zamandan bəzlamız olan səfərbərlilik, əsqərliqdən bojyn kaçıranlara karzı ciddi tədbirlərin qərulməsinə bəkməjarək, Azərbajcanın Zyrələzmasına kədər davam etmizdi. Əhalı ordyja qətməq istəmirdi. Səfərbərlilijə qədizinə və ordynyn toplanmasına, umymijjətlə, devlətlə muəssəsələrinin burokratizmi, dar idarəçilik, surunduruluculuq və gejrə də bəjuq tə'sir edirdi; byrada, musavətlə idarə organları qəhnə çar burokrat devlətlə məzlinədən heç də qəri dyrmyrlardı. By xusysda hərbiyyə nazirinin 1919-cy ilin oktjabrında, jə'ni ordynyn təzqilindən bir il qəçmiş daxilijə nazirinə jəzmləz oldygy tə'likəsinin dərci maraksız olmazdı; „Təəssuflər olsyn qi, pyla dəjir olma-jan butun məsələlərdə hamı mə'nə jəliniz səz ilə qəməq etməjə əsirəqəmir. Artık bəz aj olar qi. tərəfindən ordy-

nyn komplektləşməsi, səfərbərliyi və təchizinə dair bir sıra məsələlər araja atılmışdır. Ləqin by vaxta kədər by məsələlərin əsl həqiqətdə heç biri həyata keçirilməmişdir; belə qi, dəfələrlə müdafiə komitəsində demizdim və valilər tərəfindən partizanlar (jardım alajını təzqil edən əsqərlər) siyahısların təkdim edilməsi, partizan dəstələrinin təzqili, Azərbaycan Mərqəzi Əxzi əsqər idarəsi tərəfindən hərbiat, araba və qəmi toplanması, cəbhəni möhəmləndirməq üçün əhaliyi cəlb etməq kajdası haklarında mümkün kədər tez ev-bə-ev qəzib siyahı, dytilməsiyi jazılmışdır isə, bynynla belə by tapşırık oldygy qibi kalmışdır. Jalınız vicdanlı, adminstrasja olan təq-təq yzak jərlərdə əsqər toplanması qəzəl bir syrətdə qetməqdədir. Hər qah əhaliyi, tamamilə talan edilən və haman-haman bir il kədər başka kəzalara sərəqərdən duzmuz Zəmaxı, kazası və Qurdəmir dajirəsi duzğun syrət də əsqər verdilərə (Zəmaxı, kazası, 1800 və Qurdəmi dajirəsi 930 nəfər) Zənnimə by müvəffəkijət busbutun kəza əxzi əsqər idarəsi mudiri Zulkədərofyn sərf etdiji enerji səjəsində əldə edilmişdir. Musəlman əhaliyi, çök olan (80.000 nəfərə jakın) Baqı zəhəri, 5000 nəfər jeni əsqər əvəzinə jalınız 800 nəfər əsqər vermişdir; camaatı ən çök incidən və bəjuq tələblər verən Karabag ceneral-gybernatorlygy (Зыза, Cəbrajıl və Cavanəir kəzaları) 120.000 musəlman əhaliyi oldygy halda 7.200 nəfər əs-qər jərinə jalınız 1.902 əsqər vermişdir.

2-3.kəzadan başka hamı jərdə belədir.

Beləliqlə ordynyn komplektləşdirilməsi, kəza əxzi əsqər zəbəri rəjislərinin by vəja diqər fərdi xassələrin-dən asılıdır.

Suvariləri jəhərlə təchiz etməq məsələsi də jaxşı dejidir. By məsələ iqi dəfə muhafəzə komitəsində muza-qərə olynmyz və başkararqah tərəfindən təhti-idarəniyə bylynan nəzarətə 10 avqost tarıxı, 8205 nəmərəli, 20 sentjabr tarıxı, 9596 nəmərəli və 27 sentjabr tarıxı, 9697 nəm-ərəli təlikələr jazılmışdır, təəssufanə by vaxta kədər hə-lə cavab alınmamışdır; belə qədərsə hərəqət etməq la-zım qəldiqdə birinci suvari tatar alajını, ata mindirməq mümkün olmaçakdır.

Həmçinin daxilijə nəzarətində xidmətdə bylynan za-bit və kyllükçylərin kejdə məsələsi də icra edilməmiş

kalmışdır. Jərinə jətirilməmiş məsələlər o kədər çökdyr qi, byrada səjılması çök vaxt və çök jər tələb edər və iləx...*)

By sənəd, Deniqin kərkysy zamanında muxtəlij mulqi idarələrin, məmləqətin muhafəzə izinə nə kədər lakejd bakdıklarını, əjani bir syrətdə qəstərir. Deniqinin Azərbaycan hudydyna qəlməq ehtimalı bəj və xanları heç də rahatsız etmirdi, çünqu byndan onlar heç bir zəj itirmirlərdi.

Hərbijə naziri səfərbərlijin müvəffəkijətli qədizini əhaliyi talan olynmyz Zəmaxı, kazası və Qurdəmir dajirəsini misal qəturməqlə, kəza əxzi-əsqər idarə rəjislərinin muxtəlif xassələrinə asılı, zənn edirsə, janlız olyr, çünqu byra əhaliyi, daha dogrysy, aqlıkdan əlməsinlər deyə or-dyja qəlirdi; bil'əqis musavat həqumətinin qərduju iktisadi tədbirlər qəniz qəntli qutlələrinin ordyja qirməq istəməsinə səbəb olyrды. Çünqu musavat həquməti, qəntlilərin mənfəətinə olaraq, toprak məsələsini həll etməmişdi və by məsələ hələ də çar həquməti zamanında oldygy qibi kalmakda idi.

1917-ci ilə kədər Azərbaycanın toprak səhəsi 5.645.999 desetin oldygy halda, qəntlilərin ixtijarında jalınız 2.806.558 desetin var idi qi' bynyn da 60% əqinə jaramajan toprak idi. Bəj və xanların ixtijarında 1.120.446 desetin və başka jərlər 1.118.995 desetin idi. Deməli toprağın jarıdan çökü xusysi mulqədarların, xəzinənin və gejrənin mali idi.**)

Toprak azlığı, qəntlilərin əlində mezə və otarak jərlərinin olmaması, qənt jərlərinin çök və ən jaxşı hissəsinə maliq olan kolçəmak və mulqədarlardan asılı olmaq, Azərbaycan qəndində toprak hərəqətini, son dərəcə qəs-qin bir hala salırdı. Byndan ilavə o zaman qəntlilərin vəziyyətini, pambıkcılık, ipəqciliq və gejrənin tamamilə duzməsinə səbəb olan qənt təsərrufatı, bəhranı daha da qəsəqləndirildi. Ejni syrətlə də Zəngəzyr və Dağlık-Karabagda davam etməqdə olan milli muharəbələr, qənt tə-sərrufatı ilə məzgyllə olmağa kətijən imqan vermirdi. Qənt-lilərin belə ağır vəziyyəti ordyda əqs edərəq qulli mik-darda əsqərlərin fərar etməsinə səbəb olyrды. Byndan

*) Hərbijə nəzarətinin 26 nəmərəli iai-Azərbaycan devlet arxiv.

**) Rəqəmlər, Karajefin „Jakın qəçmədən“ adlı qitabından qitabulmuşdur.

başka musavat həqumətinin, ordyny toprak hərəqatını jətirməkdən ötrü istifadə etdijini qərən qəntilər, bəj və xanların xusysi malıqijətini muhafəzə edən ordyja öz ogyllarını verməqdən imtina' edirdilər. Adminstrasjanın məhəllərdə öz başnalığı ordyja jalınız fukəranı toplan səfərbərliğin kanynsyzlygy ordydaqı fərariliji daha da artırdı. Musavat ordysy heç də sagalmaz bir fərariliq xəstəlijinə dytylmyədy. Ordıy hissələrinin bərbad mə'lymatlarına qərə fərarilijın dogry mənzərəsini təsəvvur etməq çətindir, çunqu bir para hissələr ələxusys turqlər qetdiqdən sonra ordynın ilq təzqilat devrində fərarilərin dogry hesabını saklamırlardı; başka ordıy hissələrinin baş ərqani-hərbə xəbər vermiz oldykları mə'lymatları isə ordydaqı fərarilijın mikdarını belə təsvir edir: 3-cü Qəncə alajında 1919-cy ilin ijynynda 129 nəfər, həmin ilin nojabrının birinci jarısında 44 nəfər; 6-cı Qəjçaj pijadə alajında 1919-cy ilin nojabrında 77 nəfər və dekabrın birinci jarısında 31 nəfər, birinci Cavanşir pijadə alajında 15 avgysta kədər bir həftə içərisində 19 nəfər, oktjabrın iğinci jarsında 29 nəfər və dekabrın 15 qunu içərisində 29 nəfər, iğinci Zakatala pijadə alajında 1919-cy ilin avgystynın 15-ndən 27-sinə kədər 85 nəfər və sentjabrın 3-ündən 9-yna kədər 46 nəfər fərar etmiş və ha belə.

Mulqi inzibat aparatının hələ duzğunləzməməsi və birinci topçy livasının 2-ci dag divizjası komandanının (verdiji mə'lymat uzrə) fiqirinə qərə məhqumə izlərinin çok olacağından nazı fərarilərin məhqumə tərəfindən tə'kib edilməmələri onlara saqitəsinə öz qəntlərində jəzama imqan verirdi.

Dagıstandaqı hadisə ləzqilər arasında bəjuq fərariliq tərətđi qı, bynların vasitəsilə 1-ci tatar suvari alajı busbutun təqmil olyndy. Turq zabit və əsqərlərinin təbligatları ilə kızılan və Dagıstanda qonylly ordıy əlejhinə mubarəzə aparən ləzqi əsqərləri dəstə-dəstə Azərbajcana fərar edirdilər. Birinci tatar suvari alajının mə'lymatına qərə, jalınız bir qunda jə'ni 1919-cy ilin 12 oktjabrında 45 nəfər ləzqi fərar etmişdi. By ləzqilər alaja qirdiqdən sonra silah qullə və atla barəbar Dagıstana qetməjə çalırlardı. Fərarilijın karzısını almak üçün

mulqi inzibat idarələri tədbirlər qərurdulərsə fərarilər tərəfindən musəlləh şyrətdə karzlanırdılar.

Arası qəsilməjən fərariliq, xəstəliq və gejrə... ordynın əsqər cəhətindən təqmil edilməsinə bəjuq əngəl tərədirdi və jeni kuvvələrin qenizlənməsinə bakmajarak, mevcyd hissələrdə ztat normalına kədər təqmilləzməmişdi. Deməli ibtidada təsəvvur olynan 25.000-liq ordynın təzqilinə musavat həquməti tamamilə muvəfiək olmamışdı.

1-ci pijadə firkəsinin 1919-cy ilin 15 avgysty üçün verdiji mə'lymatı əsqər hej'ətinin təqmilləzdirilməsi ordynın vəzijətini əjani şyrətdə qəstərir.

	3tat uzrə	Sijahı uzrə	Aşqarda olan mi-dar	Aşqarda olan mikdarın ztat nisbətən %	Aşqarda olan mikdarın sijahı nisbətən %
1. Cavanşir pijadə alajı	2481	2135	1591	64,2	65,2
2. Zakatala pijadə alajı	2181	1851	1114	44,9	60
3. Qəncə pijadə alajı	2481	1806	1105	44,5	61,1

Beləliqlə turqlər qetdiqdən sonra təzqilə başlanmış birinci pijadə firkəsi, çoky təqmil edilməmiş olan hissələrdən ibarətđi; fərariliq, xəstəliq və gejrə isə firkənin bir para hissələrinin 50%-ə və sijahı nisbətən də orta hesabla həkiki mikdarını ztata nisbətən 62%-ə endirmişdi.

At hej'ətinin çok kışmı da ejni şyrətdə təqmil edilməmiş bir halda idi:

	3tat uzrə	Sijahı uzrə	Çatmajr	
			Mutlak mikdar e' tibarı ilə	% nisbətən e' tibarı ilə
Atlar	979	467	512	52,3
O cümlədən tə'limdə olanlar	762	411	351	46,2

*) Hərbijə nəzarəti təzqilinə əjid is nəmre 15. Azərbajcan devlət arxivı.

**) Hərbijə nəzarəti hissələrinin təzqilinə əjid is nəmre 15. Azərbajcan devlət arxivı.

Həmin cədvəl, təlim əsqərlərinin siyahısı üzrə hejətini 644 nəfər qəstərir. Deməli, suvəri alajı, əsqərlərinin 1 hissəsi at jöklygyndan pijadə təlimində və by da 1919-3 cy ilin sentijabr ajında suvari dəstəsinin ən seçilmiz bir alajında idi. Atların siyahı, üzrə hejətində, çok hissəsi kotyrlyga dytylmyz xəstə atlar da daxıl edilmizdi; by səbəb məzqyr alajın hər b iktidarına bəjuq tə'sir bağtılajırdı.

Jəhər məsələsi də əsqi vəziyyətində kalmızdı.

Baz çavyzlar hejətini vəziyyəti daha da pis idi. Təzqil olynmyz təlim komandası, ordynyn tələblərini təmin edəcəq kədər olmajı, b, təqmil olynmaması, da korykyly bir hal almızdı.

Ordy hissələrində 1919-cy ilin 15 avgystyna kədər baz çavyz hejətini mikdarına da dajir məlymat byny qəstərir:*)

	3iat üzrə	Siyahı, üzrə		Aşqarda olan mikdar
		Mütlək mikdar üba t, ilə	q, n, o e tibat, ilə	
Birinci pijadə firkəsi				
1. Cavanşir alajı	355	55	15,5	54
2. Zakatala	355	45	12,6	45
3. Qəuca	355	14	3,9	13
İqinci pijadə firkəsi				
4. Kyba alajı	355	35	9,8	32
5. Baqı alajı	355	18	5	18
Topçy kısımlı				
1. Jünqül topçy divizjası	77	16	20,8	16
2. Dag topçy	57	16	28	16

Təbiidir qi, baz çavyz hejətini by dərəcə komplektlənməmiş oldygy əsqərlərin təliminə tə'sir bağtılajır və zabitlərin kejsizliqlərindən tərədən ağırlıqlar da baz çavyzların əhdələrinə duzurdu, bynlar isə əqsərən ixtisasız və az savadlı idilər, musavat ordysynyn əsqər tə-

*) Hərbijə nəzarəti hissələrinin təzqilina əjid is nəmre 15. Azərbaycan devlet arxivii

liminin nə halda oldygy byrada təjin etməq olar. Ancaq Azərbaycanın əzralazmasına bir az kalmız, az çok savadlı baz-çavyz hazırlamaga təzəbbus olynır. By məksəd uçun 1920-ci ilin aprelindən başlajarak, hissələrdə savadsızlıq, ləgv etməq uçun 4 ajlık alaj və tabyr məqtəbləri təzqil edilməli idi. Tabyr məqtəblərində hər bəluqdən 10—15 nəfər çaltızkan və duzuncəli əsqərin qəndərilməsi təxmin olynmyzdy və by məqtəbi müvəffəkijətli syrətdə bitirənlərin cümləsindən 20—25 nəfəri seçilib alaj məqtəblərinə qəndəriləcəqdi. By məqtəblərdən topçy və suvari hissələrdə də açılması nəzərdə dytylmyzdy.

Tabyr məqtəblərinin vəzifəsi əliba savadsızlıqlını, ləgv etməq, alaj məqtəblərində isə ana dili ilə barəbar ə'mali-ərbəə və turq xalkı tarixi ilə umyni tanızlık dərslərinin dəxi qəçilməsi təxmin edilmizdi. Hərbijə nəzarəti nəkteji-nəzərinə baz çavyzdan ətru halə by kədər qifajət edib, coğrafja və by qibi dərslərin əjradilməsi busbutun artıq idi, çunqu başka devlətlərin jazajtı ilə tanız olmaq əsqərlərdə „zərərli liqirlər“ ojada bilərdi; byna qərə də „məarifləzən“ qələcəq baz çavyzları, by əimlərdən korymak məksədilə by məqtəblərin rəhbərliji alaj imamlarına tapzırlımdı. Laqin musavat ordysynyn by „məarifpərvər“ planlını barından istifadə olynmadı, çunqu 1920-nci ilin aprel ajının sonynda ajrı-ajrı əsqərləri „məarifləzdirməq“ uçun aciz tədbirlər jerinə umynijətlə kızılı əsqərlərin savadlarınlı ləgvini icbarı edən Kızılı ordy qəlmizdi.

Bynynla barəbar hərbiyə nəzarəti musavat ordysynnda əzaqı komanda hejətini təqmil edilməsindən ətru son dərəcə lazım olan xidmət vaktında artıq işləjən əsqərlərdən və baz çavyzlardan təcribəli kadro təzqil etməq təzəbbusunda bylyndy; by təzəbbus, hamıdan artıq suvari və topçy hissələrində əhəmiyyətli idi. Laqin hərbiyə nəzarətinin by təzəbbusu baz dytmadı, çunqu bynyn tətbikinə başka idarələrin imtijazlı hissələrinin varlıqı mane' olyrdy. Baqı gradonaçalniqlijinin divizjasında suvari hər məjehtacı ilə ajda 800 manat və parlmən divizjasında 250 manat aldıqı halda, alajlardaqı suvari 50-100 manat alır. Təbiidir qi, suvari ordyda muddətdən artıq xidmətdə bylynmagı xahiz edirsə də, jenə maddi cəhət-

cə yaxşı təmin edən Baqı gradonaçalniqlığı divizyasına, ja-da parlman divizyasına qirməji tərcih edər. By xusysda birinci tatar alayı komandanı çarəsizcəsinə öz raporynda jazır: „Tərəfindən xidmət muddətini bitirmiş bir neçə suvari azad edilməzdir, bynların haman-haman hamısı kusyryldyrlar; nihajət nə qəzurəm; bynlar haman hissələrə xidmətə qirirlər və nəticədə də kusyryly oldyklarına bakmajarak, maddi cəhətcə əvvəlqindən bir neçə kat daha artıq təmin olynırlar.

Ordynyn təzqili və təlimi qedizinə zabitlər və ələxusys əzagi zabitlər hej'ətinin tamamilə komplektləşməməsi, son dərəcə tə'sir edirdi. Çok vakt bəluqlərdə 200-250 nəfərə jalınlı 1-2 mulazim duşurdu. Kısa muddətli mulazim məqtəbləri, ordyny zabitlər hej'əti cəhətinə təmin edə bilmədiqləri ilə barabar, məqtəbi bitirənlər az ixtisaslı və juqsəq inqizaf səvijjəsinə maliq olmajan zabitlərdən ibarətdi. Bynların ixtisasını artırmaq üçün nizamnama və cur-bə-cur kərardadları əjrədə biləcəq xusysı grypların təzqil edilməsi lazımlı qəlir, çunqu by zabitlərin arasında milli tokkyzmalarda qəstərdijji rəzadətinə qərə zabitliyə qeçirilən və hərbi və umymi təhsilcə hazırlıksız olan əsqərlər də vardı. Ancak mulazimlər məqtəbinin 1919-cy ilin nojabrından bəsləyərək, hərbiyə məqtəbinə qevrilməsindən sonra bir kədər mədəni zabitlər kadrosynyn byrakılmasına təzəbbus edilir. 250 adama təxmin olynmyz və umymi topçy və mühəndis əb'ələrindən (sonuncynyn açılması mumqun olmadı) ibarət olan hərbiyə məqtəbinə qirməq zərtlərindən biri də təhsil dərəcəsinin qimnazyanın 4 sinifindən əzagi olmaması idi. Byrada hərbiyə nəzarəti məqtəbin butun ən'ənəvi və tərbijəvi cəhətlərini jə'ni: by fiqirlərə xarici qərunuz, qələcəq zabitlərə qəzəl „ton“ qəhnə çar ordysynyn jynqer ən'ənəsi, jynqerlərə ordynyn bəzka hissələrinə nisbətən imtijaz verilməsi, sərt intizam, musaədə uzrə qitab okynması, və bynlarla barabar „ryhlarınlın zadıqlına“ çalızan mollaların qəzətçilijini bütunluqlə qəhnə çar ordysynyn jynqer məqtəblərindən qətirmişdi isə, butun bynlar sijasi mə'lymatca məmləqət həyatından çok yzakda dyracak, məmləqətdəqi əsajlı itaətlə koryjacak və həqmran sinifin muhafəzəçisi olacaq zabitlər kadrosy jaratmaqdan ibarətdi.

Məmləqətdə qəntli hərəqatını və son dərəcə inqizaf etmiş kyldyrylygy jatırmaga qucu çatmajan mulqiadminstrasjaja jardımlı etməq üçün kozyn hissələrinin, xusysilə suvarilərin qəndərliməsi ordy təliminin kajda ilə qetməsinə bəjuq zərbə vyryrdy. By məksəd üçün tez-tez kozyn qəndərliməsi ordy inzibatında tə'sir edirdi. Çunqu aramsız hərəqətlər jerli əhalı ilə təmasda bylynmək və gejrə. əsqəri, kızla həyatından seçilən bəzka bir zərajit qərisinə atırdı.

Ordynyn toplazmasına və onyn hərbi iktidarının məhqəmləzməsinə ələxusys Zəngəzər və Karabagda vəke' olan milli tokkyzmalər əqs tə'sir byrakdılar, çunqu by tokkyzmalarda musavat ordysynyn kozyn hissələri də iztiraf edirlərdi.

Ləngəran məsələsi, ordynyn musavat həquməti tərəfindən əhdəsinə atılmıq olan butun məsələlərin icrasında aciz kaldıqlını və yzın muddət Azərbaycan topraqlında Mygan zyra cumhyriyyətinin jəzamasına məbyrən imqan verdijini əjani syrətdə qəstərdi.

Baqı zyraləzan zamandan bəsləyərək, 1919-cy ilin avgystynyn jərlisinə kədər Mygan və Ləngərandə ixtijarında musəlləh kuvvə, qulli mikdarda tufənoq, top hidroplan və gejrə bylynan zyra cumhyriyyəti jəzamlızdı. Mygandaqı Zyra həqumətini daqlımaq üçün lazımlı kədər kozyn qəndərliməsi musavat həqumətinə mumqun olmamızdı, çunqu kozynyn çoky Deniqin hucymynyn kabagını almakdan ətru Dağıstan sərhəddində, bir hissəsi Zəngəzər və Karabag hadisələrilə məzgyıl, jerdə kalanı da məmləqətdəqi qəntli hərəqatını jatırmaga qəndərliməzdi, və ən nihajət Ləngəran məsələsinin həlli üçün lazımlı kozyn hissələrinin təzqilinə, ordyja jeni əsqərlərin zəif syrətdə qəlmələri (məsələn Zyra kəzəsi, əjda 4 əsqər verirdi), əhalıdan at və jəhər musadərəsinin ağır qetməsi və lazımlı mikdarda top bylynməması mane' olyrdy.

1919-cy ildə Mygan və Ləngərana qəndərliməz olan musavat kozyn dəstəsi, Mygan Zyra cumhyriyyətinin Mygana sokylmyz polkovnik İljazeviçin ag-gvardjası ilə dəimi mubarəzə nəticəsində kuvvəsinin tuqəndijji bir zamanda oraja varid olyr. Diqər tərəfdən Mygan Zyra cumhyriyyəti, Zyralər Rysjasından ayrılmızdı; o zaman Kəspi dənizində Mygan zyra cumhyriyyətinə Zyralər Rysjası tə-

rəfindən qəstəriləcəq yardıma mane' olan ag-gvardja hərbi donanması həqmranlıq edirdi. Polkovnik İljazeviçin ag-gvardja dəstəsi Myganın Deniqin tərəfindən dytılması-na zəmin hazırlanırdı; və by xuşysda İljazeviç tərəfindən qəndərilən numajəndələrə Deniqin razılıq vermişdi.

Ag-gvardjialıqlarla arası qəsilmədən mubarəzə nəticəsində qucdən duşmuş və xarici yardımdan busbutun uzulmuş olan Mygan əzra cumhyriyyəti, Myganda musavat həqumətinə tabe' olmaq üçün əhalinin təqvi-silah edilməjacəjini və'də verən kəzryn bəzçisi ceneral Səlimofyn tələblərini kəbyl etməyə vadar oluyr, laqin by və'də, az sonra verilmiz əmrnamə ilə pozulyr və hərbi-səhra məhqaməsinə verilməq kərkəsy ilə, əhalija silahlarınlın təslim edilməsi təqlif oluyr. Maraklı byrasıdır qi, Mygana kəzryn qəndərməq, qurcu menzəviqlərinin narazılıqlarına səbəb oluyr, çunqu Mygana lazımı kədər kəzryn qəndərilməsi Deniqinin kabagınlı almaktan ətru sərhəddə bylynan kuvvalərin zəiflənməsinə səbəb oluyr və beləliqlə də Qurcistan ilə Azərbaycan arasında bağlanmış hərbi muhafəzə mukavələsi pozulmuş oluyr.

Mutəxəssis kadrosynyn joklygy və bynların hazırlanması gejrı mımqun olması xusysi hissələrin təzqili üçün mumanəət tərədirdi; ona qərə də təzqili təxmin edilmiz xusysi hissələr jalınlz lajihə olaraq qagız üzərində kaldı. Qurcistanla olan mukavələ uzrə, Qurcistan ordysynyn radio-telegraf məqtəbinə təhsil etməq üçün bir neçə zabit və əsqər qəndərilir və 4 ajdan sonra by məqtəbi uç zabit və səqqiz əsqər bitirirsə, zühəsiz bynlar musavat ordysynyn radio-telegraf mutxəssislərinə olan ehtijacını rəfədə bilmir. Ejni syrətlə də Qurcistan təj-jarə məqtəbinə, təhsil üçün bir neçə adam qəndərilir, çunqu hərbiyyə nəzarətinin ixtijarında Mygan əzra cumhyriyyəti təslim oluyndykdan sonra Lənqərəndən qəfirilmiz iqi ədəd hidroplan vardı.

Silahın həmişə çatmaması ordy təzqilinin qedisinə və hərbi iktidarına son dərəcə tə'sir edirdi. Qurcistandan alınmış silahlar heç də çatmadığı bir halda bir kışmı da fərarilər tərəfindən dazınılırdı. Bəzda ceneral Jysifof olmaqla xaricə qəndərilmiş komisja, satlıq silah jokdyr bahanası ilə İtalja tərəfindən imtina' edilərəq boz kajıtlıydı. Musavat həqumətini „humaja“

edən inqilislər də ona silah satmaq istəmirlərdi, çunqu musavat ordysynyn qucdənməsi onların hesabına qirmirdi və ancak, Kızıl ordynyn Azərbaycan sərhəddində pejda olınması və artıq Zəkafkasjanın əzralazması muhəkkək oldygy bir zamanda, inqilis komandanlığı rahat-sız olyb, ordyja nə kədər silah lazımı oldygy ny musavat həqumətindən soryzmyzdy. Kızıl ordy zərbəsi altında Azərbaycan toprağına çəqilmiz deniqinçilərin silah təslimindən hərbiyyə nəzarətinin əlinə haman-haman bir zey qeçmir, çunqu hərbiyyə nəzarətindən kabak daxiliyyə nəzarəti by silahları alaraq, izçi və qəntlilərlə mubarəzə üçün, duqançı və alverçi polislərinə pajlamıydı.

Ordyny əsləhə və ehtijat cəhətinə tə'min etməq üçün hərbiyyə nəzarəti hərbi zavod açılması məsələsinə araja kojyr. Byna kədər butun ordydan ətru 1919-cy ilin sonynda təqmil oluyumuz jalınlz bir mexaniq top e'malatxanası vardı. By e'malatxana son dərəcə qasıb bir texniqi muəssəsədən ibarətdi. Ən qicəq kystər tipli e'malatxanaja belə zəryri olan mator, dəzqah, alət, və materjal təchizatı olmajan by e'malatxana, silaha lazımı ənsadə ehtijat hissələrinə belə kajırmaga kadir dejidli, byna qərə də kəzryn hissələri, silahın materjal cəhətini top ambarlarında məhdyd mikdarda bylynan ehtijatla bir təhər jola verirlərdi. Ambarlardaql ehtijat tuqənmiz olsa idi, topların tə'miri və ordyny silah və hərbi ləvazimatla təchiz etməq məsələsi, hərbiyyə nəzarəti kəzrlsində qəs-qin bir hal alardı. Byna qərə də nəzarət by zəif e'malatxanaları pozmaqla ətat və smetəsi 23 fevral 1920-ci il tarixində parlan tərəfindən təsdik oluyumuz hərbi zavod kymək məsələsinə araja atır. Ambarlarda mevcyd top qulləsi ehtijatın azlığı munasəbət ilə, zavodyn top qulləsi zə'bəsinin təqmillədirilməsi təxmin edilmizdi. Zavod təzqilinin lajihəsi tam mə'nası ilə həjata qeçirilə bilməzdi, çunqu byndan ətru qulli mikdarda kuvvə və vəsajit lazımı idi.

Kəzryn hissələrindəqi silahlar busbutn başka-başka sistemli idi. Rys bez-açılanı (vintofka) ilə barabar ordyda inqilis və Turqijə tufənoqləri də vardı. By səbəb, ordyda silahın əjranılması və həmqinin istifadəsinə çətinlədirir.

Hərbiyyə nəzarətinin dəfələrlə əmrnamələrdə kejd etdi-jinə bakınajarak, tufənoqlər bərbad bir halda saklanılırdı.

Əldə olan mə'lumatə qərə 1919-cy ilin 1 avgystyna kədər suvari firkədə mevcyd silahın mikdarı, musavat ordysynyn nə dərəcə musəlləh oldygy ny qəstərir.

SIJAHL UZRƏ

	Əsqərlər	Bəxəytlər	Tapanca	Küləv	Xəncər	Cüdə
1. Tatar əfəli	685	349	—	437	676	361
2. Karabəg əfəli	705	593	—	258	—	190
3. Əfəli	661	430	—	244	344	82

Sijahl uzrə əsqərlərin mikdarına by kədər silah çat mırđı, ətət uzrə tələb olynan silahın qifajətsizliji isə dāha qəsqin idi qi, by dā əzəgı, daqı, cədvəl uzrə qəstərilir:

ƏTƏT UZRƏ

	Xəntəfka	Tapanca	Küləv	Xəncər	Cüdə
1. Tatar əfəli	433	155	256	176	—
2. Karabəg əfəli	159	155	535	851	156
3. Əfəli	322	155	549	507	174 ¹⁾

Ordynyn həkiki vəziyyəti belə idi: zühəsiz qi, əjak jalın, çılplak, pis mənzil zərəjitində olan musri xəstəliqlərə dytylan, pis silahlanmı ə olan, bəzında dyran zəxslər qeniz syrətdə syi-istifadədə bylynan, əsqərlərə dikkət jettirməjən, qətəq intizamı, sillə həqmrən olan, əsqərin zəxsijjəti „kara mal“ dərəcəsinə kədər endirilən dəstə-dəstə fərarisi olan əhəli janında hərəmətdən duzən bir ordy, jə'ni ordyja dajir olan butun mə'lumatı, xajinanə bir syrətdə inqilil komandanlıgına xəbər verən, toprak məsələsini həll etməjən, məhəllərdə adminstratif, öz-bəzılmalıq edən, mollaların bilavasitə rəhbərliji ilə əsqərlərinin bejninə zəvinist idejaları jurudulən bir devlətin ordysy, zühə jək qi, əvvəldən axıra kədər, hərbə kədər

1) Hərbiyyə nəzərətinin 17 nəmərəli is-i-Azərbaycan devlət arxivı.

ola bilməzdi və hər qah Deniqinə vəziyyət imqan versə idi, by ordy Azərbaycan sərhədlərini onyn hucymyndən koryja bilməjəcəydi. Musavat ordysynyn hər b iktidarı, olmadıgını, tarix dā təsdik etdi.

Xəstə təsəvvurun nəticəsi olaraq, musavat həquməti ordyny 1920-ci ilə 40.000 nəfərə kədər artırmak fiqrinə duzur. Halby qi, 25.000-liq ordynyn təzqili hələ vaktında bəzə qəlməmizdi.

Hələ by əzdir, musavat həquməti 1920-ci ildə Kaspi dənizində məhəqəm hərbi flot vucyda qətirməq arzı-sında idi. 1920-ci ildə xaricdən: sur'əti saatda 23 yzladan əz olmajan 34-36 milimetro əlçudə (Kalibrdə) bir topy və təjjərədən ətru bir zenit topy olan 6 ədəd sur'ətli kəter-torpidə, əjni sur'ətdə 47 ja-də 57 milimetro əlçudə bir topy və 2 minə aparatı (Yajdxed minaları) olan 12 ədəd sur'ətlə qədən kəter-torpidə və sy altı kajıtklara karzı (dāl tərəfdən dā bomba byraka bilən) saatda 26-dan 36 milə kədər qədən, 57 milimetro əlçudə bir topy və təjjərə uçun dā bir zenit topy olan bir ədəd sur'ətli kəter-torpidə alınması, təxmin olynmyzdy. Hər torpidəda əzi 2 mitralijoz və hərəqət radijysy 200-dən 250-milə kədər olan simsiz telegraf kyrylmaldır. Səqulmədən dəmir joly vasitəsilə qətirilməsi mümqun olması, uçun, by torpidoların bəjuqluju 18-20 metro təxmin edilmizdi. Dənizdən ola biləcəq hucymyn kabəglini, almak uçun minə çəpərləməqdən ətru bir ədəd minə təqən əldə edilməsi nəzərdə dytylmyzdy. Butun bynlardan ilavə, musavat həquməti Kaspi dənizində birincilijə kazanmaktan dəm vyryrdy, belə qi, 1920-ci ildə qəti mikdarda Yajdxed minaları ilə barəbar 6 ədəd çək bəjuq olmajan sy altı kajıtkı alınmalı idi. Hərbi donanma planına xaricdən, həm qəmi həm dā səhil topraklarından ətru qəfi mikdarda top qulləsi ilə barəbar 16 ədəd 120 milimetro, 16 ədəd 76 milimetro, 20 ədəd 57 milimetro 20 ədəd 47 milimetro, 20 ədəd 37 milimetrolyk—cumlətanı 92 ədəd yzak vyran qəmi və 10 ədəd „Kane“ toprakı alınması dā daxildi. Inqilislər tərəfindən tərqı silah edilərəq musavat həqumətinə təslim olynmyz kanonər kajıtkı „Kars“ və „Ardəlian“ın dā musəlləh edilməsi təxmin olynmyzdy. Musavat həqumətinə Kaspi dənizində haqim bir vəziyyət verə biləcəq və Əyrələr Rysjasılın

dəniz ticarəti sığahəti üçün əlverişli öz sy altı kəşkləri ilə kərki təzqil edə biləcəq kuvvətli dəniz donanması təzqili hakında edilən xəjallar bynlardan ibarətdi.

Dəniz donanması ilə barəbar, musavat həquməti, hava hərbi donanması, da duzəlməji kərara alınmışdı; byna qərə də 1920-ci ildə 12 hidroplan və 6 ajroplan alınmalı idi.

Kyry ordysyny silah cəhətinə təqmilləzdirməq fiqirləri də qiciq fiqirlər dejildi. Ordynyn 1920-ci il tələbatına qərə xaricdən alınması təxmin olynan və azagı- daqı cədvəldə qəstərilən hərbi ləvazimat, musavat ordysynyn nədən ibarət oldygyny qəstərir:

Ləvazimatın adları	3tat uzrə	Mejdanda olan mikdar	Çatmajır	% o/o ilə çatmajır
Uç dujmə junqul toplar, 1902-ci il byrakılızı	54	32	22	40,7
Uç dujmə dag topları, 1909-cy il byrakılızı	54	24	30	55,5
48 xətti gaybiç (qiciq top) 1910 cy il sistemli	14	4	10	71,5
„Maksim“ mitraljozy	416	116	344	72,2
İnqilis tufənoqləri	40.000	14.000	26.000	65
Brayning ja-da parabelljym tapançaları	5.000	100	4.900	98
Zirehli avtomobilləri				
a) Top və mitraljozlarla	10	1	9	90
b) Jalnız mitraljozlarla	10	1	9	90
Tanklar	5	—	5	100
Stereotryb	100	1	99	99
Dyrbinlər	500	—	500	100
3 dujmə səhra bombaları	54.000	4.500	49.500	91,7
3 dujmə ərapnellər	108.000	43.000	65.000	60,2
3 dujmə dag kymbaraları	54.000	9.000	45.000	83,4
3 dujmə dag ərapnelləri	108.000	8.000	100.000	92,6
48 xətti gaybiç bombaları	31.500	10.000	21.500	68,3
48 xətti gaybiç ərapnelləri	10.500	4.000	6.500	62
Tufənoqlər üçün uç xətti fizənoqlər	40 milyon	8 milyon	32 milyon	80
Mitraljoz fizənoqləri	40 milyon	—	46 milyon	100
Tapanca fizənoqləri	500.000	—	500.000	100*)

Byndan ilavə kət'ijən ambarlarda və ordy ixtijarında olmajan 135 min mərmisi ilə barəbar 34 ədəd muxtəlif ölçüdə top alınması dəxi təxmin olynmyzdy.

*) Butun by rəkmələr, xaricijə nəzarətinin Qjurstandaqı, diplomatik həjətinin 188-ci isində 1920-ci il üçün Azərbaycan ordysy və donanmasından ətru xaricdən alınacaq ləvazimat cədvəlindən qəturulmuşdur. Azərbaycan firka tarixi təzqilatı.

By cədvəl musavat ordysynyn əsləhə cəhətinə nə qibi ehtijati, oldygyny əjani syrətdə qəstərir. Qafi mikdarda topy olmadıqı ilə barəbar əjni zamanda lazımlı kədər mərmisi də jok idi. Həmçinin fizənoq ehtijati da nisbətən çok dejildi, çunqu ordy 25.000 nəfərə kədər qənzələnərsə, ciddi muharəbə bazlandıkdə, 8 milyon fizənoq yzın muddətə çatmajacakdı, halby qi, by fizənoqlərin bir kismı, mitraljozlara da sərflə olynacakdı. Skladlarda ehtijat üçün olan 100 tapançanı təmin edəcəq fizənoq dəxi jok idi. 1920-ci il üçün ordy jaratmaq arzısında iqən, musavat həquməti 5 tank və 20 zrehli avtomobilə dəxi sahib olmaq istəjirdi, çunqu hazırda olan iqi zrehli əsl həkikətdə jaramaz olyb, çoky „qərulu“ üçün hesabda idi. Bynlardan biri bir nev' təmir edilərək 1920-ci ilin martında Karabag hadisəsində iztiraq etməqdən ətru qəndərilmişdirsə də, jolda sındıqlıdan tamamilə sıradan çıkmışdı.

1920-ci il üçün nə mikdarda araba ləvazimatı alınmasına dəjir cədvəl musavat ordysyndaqı hərəqət vəsajitinin nə dərəcə qasıl oldygyny qəstərir. By arabalar bərhad oldyklarından ordynyn hər cur mə'qylatla təmin və hər cur əejlərlə təchiz etməq, xəstə, jaralı və gejrəni dəzımaga aciz idilər. Byna qərə 1920-ci ildə xaricdən azagıdaqı cədvəldə qəstərilən araba ləvazimatının alınması təxmin olynmyzdy:

	3tat uzrə	Mejdanda olan mikdar	Çatmajır	Çatmajanların %-i
4 çarxlı kosa atlı araba	393	34	359	91,4
4 çarxlı təq atlı araba	156	25	131	84,0
Telefon ləvazimatı daşıjan araba	80	9	71	88,8
Təsərrufat əejləri daşımaq üçün təq atlı araba	895	400*)	485	54,9
Təsərrufat əejləri daşımaq üçün kosa atlı araba	129	71	58	45,0
Muxtəlif tiplərdə kosa atlı juq arabaları	556	248	313	56,2
Xəstə daşıjan 4 atlı arabalar	39	1	38	97,4
Kosa atlı xəstə daşıjan arabalar	12	3	9	75,0
Pijadə kəzyn üçün mətbəx arabalar	217	81	136	62,5

*) Bynlardan 285-nin bəjuq təmirə ehtijacı vardı.

Hələ paltar və ajak kimi bir janda dyrsyn (1920-ci il üçün xaricdən 10 min cut çəqmə, 70 min cut dolaxla barabar potin, 40 min zinell, 20 min dava qəmləji, 20 min klz zalvarı və iləx... alınması təxmin edilməzdir) xaricdən qullu mikdarda cur-bə-cur hərbi ləvazimat əldə etməqlə, belə ordynyn bəhri və hava donanmasınlı vucyda qətirilməsi bəjuq vəsajit tələb edərdi qi, byna da musavat həqumətinin budcesi musaədə edə bilməzdi.

1919-cy il üçün Azərbaycan cumhyriyyəti budcesindən hərbiyyə nəzarətinə 399.454.242 manat və devlət muhafəzəsinə 45.059.316 manat, bir jerdə 1.600.446.952 manat olan budcenin 27,7 %-i sərf edilmişdir. Musavat həqumətinin „tərkiləzmə“yə mədəni ehtijaca və Azərbaycan əhalisi sihhətinin muhafəzəsinə nə kədər sərf etdijini (imdi muhacərdə olan qəcmiz Azərbaycan haqimləri by xusysda çok haj-quj salırdılar) bildirən məlymatın dərci maraksız olmazdı; belə qi, 1919-cy ilin budcesinə qərə, məarif nəzarətinə 103.035.150 manat, jə'ni butun budcenin 6,4 %-i, sihhijə nəzarətinə isə 24.946.990 manat, jə'ni budcenin 1,5 %-i sərf olynmyzdy *).

1920-ci il üçün təxmin edilmiş 40 minliq ordynyn vucyda qətirilməsi və xaricdən qullu mikdarda ləvazimat alınması Azərbaycan əməqçi əhalisnlı bəjnyne jeni agrıjuq olacaktı, çunqu byna lazım olacaq vəsajitin toplanmasından ötru, Azərbaycan əhalisnlı əsas qutləsini təzqil edən və onsyz da xan və bəjlər tərəfindən sojylmaqda olan qəntlilərdən alınan verqilərin artırılması lazım qələcəqdi. Bynynla barabar xaricdən əsləhə və hərbi ləvazimat alınmasında, nəft sahibləri bəjuq məbləglər kazana biləcəqlərdi, çunqu musavat həqumətinin təxmin edilmiş plan uzrə ləvazimat alacagı əcnəbi devlətlər, satdıqları ləvazimat əvəzinə, benzin, neft və sajirə istəjəcəqlərdi; musavat həquməti də bynları Zyra həquməti tərəfindən alınmış və turqlər Baqlı, aldıkdan sonra jənə jijələrinə kajtarılmış neft mə'dənlərinin sahıblarından almaltı idi.

*) Xaricijə nəzarətinin qurcustandaqı diplomatıq həj'ətinin 188-ci isiz Azərbaycan firkə tarixi təzqilatı.

VI. Karabag hadisələri və musavat ordysynyn tamamilə dağılması

Deniqinin məglybijjətindən sonra inqilis komandanlığı və musavat həqumətinin butun kuvvələri Klzıl ordynyn Zakafkasja topragına kojmamaga sevk edilmişdi. Byna qərə də inqilis komandanlığı ilq əvvəl, Zakafkasjadaqı inkilab hərəqatını bogmaga çalıztı, çunqu by inkilab muvəffəkijətli syrətdə qənzilənərsə, sərhəddə dyrmakda olan Klzıl ordynyn Zakafkasja topragına qirəcəji muhəkkəkdi. By məksədlə inqilis komandanlığı çar həquməti izlətdiji adi metoda milli tokyzma provokasjasına qirizməji kərara alıt.

Dəznakların hucyma hazırlanmasınlı bilən musavat həquməti, bynyn kabagınlı almak üçün heç bir tədbir təqmur və bil'əqis ordynyn bolzeviqlərlə və qənzilənəməqdə olan inkilab hərəqatı ilə mubarəzədə istifadə etməjə çalıztırdı. Dəznakların 1920-ci ilin 23 martında Xan-qəndi garnizonyna hucym etdiqləri anda qecə Baqlıda provokasja məksədi ilə Əli Bajramof joldazın bazı qəsilir. Byndan məksəd isə izçiləri bolzeviqlərin rəhbərliji altında çlklzda bylyndyrmaq və beləliqlə onları erməni dəznaklarına jardılm etməqdə mukəssirləndirməq idi.

Mart hadisəsindən sonra, hərbiyyə nəzarəti tələsiq bir syrətdə, kozynny Baqlıdan və Dağlıstan sərhədlərindən alıb Dağlık Karabaga qəndərməjə bazlayıt. Erməni dəznakları ilə mubarəzədən ötru təzqil olynmyz kozyn dəstəsi, 5-ci Baqlı, 1-ci Çavanzir, 4-cu Kyba pijadə alajları, 4-cu Zirvan pijadə alajının bir bəluju 8-ci Agdaz alajı, 3-cu Qəncə pijadə alajı, 3 suvari alajdan ibarət suvari firkəsi və bir kədər topdan ibarətdi. Bynlardan ilavə, Karabag ceneral-gubernatory Xusröv-bəj Syltanofla barabar qurdilər və həmçinin partizanlar da toplanmışdı.

Karabag muharəbəsi—Azərbaycan ordysynyn özünə calb etmiş və onyn hərbi iktidarını təftiz edən bir milli tokyzmadan ibarətdi.

By əməlijatda musavat ordysynyn „məliqəmliji“ az zaman içərisində tokkyzmalarda verdiji tələfat nəticəsində əldən duzduju, fərarilijin qəclənməsi və gejrə ilə heç nəjə jaramadıqı araja çlkdı. Byradaca adı olyb əzu ol-

majan musavat həquməti bir ymyd dəyər qibi inanarak hesabını kyrdygy zizirdilmiz ordynyn paxırlıny ustı açıldı. Məsələn, 5-ci Baqı alajı alaj komandanıny inandırdıgına qərə, 1920-ci ilin 6 martına kədər 1,700 nəfərdən ibarət oldygy halda, hərəqət zamanı 1,000 nəfərə kədər enib, 700 nəfəri hara isə jök olmydy. ¹⁾ 4-cu Kyba pijadə alajı, 2 tabyr əvəzinə jalınyz 375 nəfər közyn verir: hal belə iqən, hərbiyyə naziri Kysarda dyran bəluqdən başka butun alajın cəbhəyə qetməsinə əmr verir. Alajın ehtiyacına milyonlar xarəlandığı halda, muharəbə başlandıkdə alajın jalınyz qagız üzərində oldygy əzaqara çtkir²⁾. Aprelin 15-nə kədər Karabag muharəbəsində verdiji tələfat nəticəsində, musavat ordysy, mikdar e'tibarı ilə, ən qiçiq bir dərəcəyə varır. Beləqi, saji 1,700 nəfər olyb, 1,000 nəfərlə araja çtkimiz 5-ci Baqı, alajında jalınyz 300 nəfər, 1-ci cavansir alajında 1,200 nəfər, 4-cu Kyba alajında 400 nəfər, 8-ci Ağdaz alajında 400 nəfər, 1-ci tatar suvari alajında 380 suvari, 2-ci Karabag suvari alajında 250 suvari, 3-cu Zəqi suvari alajında 200 suvari, 3-cu Qəncə pijadə alajında 400 əsqər kalmıadı və iləx... ³⁾ Jalınyz iqi qun içərisində 29 mart və 3 aprel vryəmələrində rəsmi məlymat üzrə, 5-ci Baqı alajı və 4-cu Kyba alajının tabyry 180 nəfərə kədər tələfat verir ⁴⁾. Közyn komandanı, ceneral Səlimof verdiji xəbərində közyn hissələrinin jalınyz adı kaldıgını qəstərir. Laqin verilən bəjuq tələfata bakmajarak, hərbiyyə naziri „40 minliq ordy“ düzəltməq arzısı ilə közyn hissələrinin hələ əsqi adlarındə kalıb birləşdirilməsinə icazə vermir.

Bəjuq tələfat verildijinə qərə jenidən əsqər toplamaq məsələsi araja çtkir. Közyn komandanı, Səlimof tərəfindən əhalının 30 jəzına kədər səfərbərliyə alınmasından ətru və fərariliqlə mubarəzə etməq üzrə səfərbərliqdən bojn kaçırılanları hərbi-səhra məhqəməsinə verib düzmən karzısında qullələnəq əmri verilir. Byndan ilavə Səlimof hərbiyyə nəzarətindən Karabag közyn dəstəsinə tezliqlə həftə 2-3 həftə təlim qeçmiş jeni əsqərlə-

rin qəndərilməsinə tələb edir. Suvəri hissəsindəqi tələfat suvəri firka rəjisini, təlim komandasını, ləgv edib sejrəqlənmiz alajlara calamak təşəbbusatında bylyndyryr.

Zabitlər həjətinin azlığı, tələfatı və qafi mikdarda mutəxəssis olmaması jənə Azərbaycan ordysyna Deniqin ag gvardiya zabitlərinin kəbyl məsələsinə araja çtkirir. ^{*)} Və ən nihajət musavat həqumətinin zıjadəsinə ymyd bəslədiji və quvəndiji partizan dəstələri, çök zəmn nıazami közynyn əl-əjacına dolazmakla həj deməmiş ərqujə düzərəq başka hissələrə sirajət etməqlə musavat ordysynda artıq ehtiyac his olyndygy fızəqləri bozyna sərf etməqlə Karabag hadisəsində tamamilə hərbə jararsız oldyklarını qəstərdilər. Ceneral Səlimof, 20-ci il 31 mart və 16 apreldə, jərdim dəstələrinin hərəqətləri xsysynda belə xəbər verir: baqılılar səbat qəstərmədilər, jərdim dəstələrinə bəslənیلən ymyd boz çtkdi, bynlar heç nəjə jaramamakla barabər, bizə çök baha otyryrlar, çünqu fəjdaları az fızəqləri isə çök sərf edirlər“. „Əməljəttə jalınyz nıazami hissələrlə aparıram, çünqu partizanları, iji-kokysy belə jökdyr“ ^{**)}

Musavat həqumətinin bəjuq ymyd bəslədiji ordynyn sony by idi. AK(b)F MK, RK(b) F, Kafkas Əlqə Komitəsinin Baqı Burosy və Mərqəzi İçqi Konfransının həquməti təslim etməqdən ətru, musavat həqumətinə verdiqləri yltimatymdan sonra Baqı proletarjatına jərdimə közan Kızıll ordynyn haman-haman bir qulla belə atmajarak, Jalama stansijası tərəfindən içəri byrakması, musavat ordysynyn tamamilə hərbə jarar olmamasını, sonyney dəfə isbat etdi. Bynynla belə jənə hərbiyyə nəzarəti öz vəzıjətini xılas etməjə son təşəbbus edir. Hərbiyyə nəzarətinin işləri içərisində, Kızıll ordynyn sərhəddi qeçməsi xəbərini aldıkdən sonra, iqi tabyryn qəndərilməsi xusy-synda hərbiyyə nazirinin 27 aprel tarıxlı telegramı vardır; by tabyrlar vasitəsilə hərbiyyə naziri Kızıll ordy hucymynyn kabagını saklamak niyyətində imiz:

„Hərbi Nevbədən xaric 1-ci firka rəjisinə Qəncə. Bolzəviqlər jalama stansijasını, dytmyzlar, iləriləjirlər Xydatı, dytmyzlar, vəzıjət ciddidir; hələ by qun Ka-

^{*)} Hərbiyyə nəzarətinin 57 nəmralı isı—Azərbaycan devlət arxivı.

^{**)} Hərbiyyə nəzarətinin 55 və 57 nəmralı isı—Azərbaycan devlət arxivı

1) Hərbiyyə nəzarətinin 60 nəmralı isı—Azərbaycan devlət arxivı.

2) Hərbiyyə nəzarətinin 60-cı isı Azərbaycan devlət arxivı.

3) Hərbiyyə nəzarətinin 57-ci isı—Azərbaycan devlət arxivı

4) Hərbiyyə nəzarətinin 34-cü isı—Azərbaycan devlət arxivı

zaxdan bir tabyr və Qəncədən də bir tabyr KİZİL byryna qənərlməsini əmr edirəm. Hər tabyr, 500, nəfərdən az olmasın. Kozynyn jurudulməsi uçun nəklıjət hej'əti hazırdır. Kozynyn hərəqət zamanı- nı telegrafla bildirin. Məzqyr tabyrların vurydyny sabah qəzləjirəm.

1920-ci il 27 aprel, 1471 nəmərə Ceneral Meh- mandarof

Əslinə mutabikdir: ceneral kvartirmejster Kar- garateli". *)

By „sabah“ həyata qeçmədi, və Mehmandarof özu parlmanda ordysynyn hərbə jaramadığınlı və KİZİL ordy hucymyny rəf' etməyə kadir olmadığınlı, bəjan etməyə vadar olır. Beləliqlə musavat ordysy özünə zərəfsiz bir xatəmə çəqərəq jerini Zyra Azərbajcanı musəlləh kuvvə- lərinin jeni kyrylyzyna Azərbajcan KİZİL ordysyna tərğ etdi. By ordy Azərbajcanın Oktjabrı olan 1920-ci il 28 aprel inkilabı tərəfindən kogylmyz xanların, bəjlərin byr- zyazjanın jenidən həqumət bəzına kajıtmalarına karzı, izçi sınıflınlın əldə etmiş oldygy futyhatı mudafəə etməq uçun jeni təməllər üzərində kyrylmyzdyr.

VII. Ordyda kommynist firkəsinin fəalijjəti

Firkənin ordydaqlı fəalijjəti, Hummət firkəsi janında, 1919-cy ilin avgyst ayında hərbi komisja təzqilindən son- ra bəzlanır. Bynyn təzqilinə kədər ordydaqlı fəalijjət, gejr- ri mutəzəqqıl olarək ajrı-ajrı kommynistlər tərəfindən aparılırdı. Əsqərlərin bəjuq narazılıklarına səbəb olan ordynyn ağır maddi vəzıjəti, səfərbərlijin dogry aparıl- maması, qətəq dissiplinası və gejrə... firkə fəalijjətindən ətru qəzəl bir zəminə əmələ qətirirdi. By vəzıjət Azər- bajcanın umymi halı, jə'ni toprak məsələsinin həll edil- məməsi, administrasjanın öz bəzınalığı ilə daha da qəs- qınləzirdi.

Istər kozyn içərisində, İstərsə əhalı arasında təbli- gat aparıldığı xusysynda, hərbiyyə naziri nazirlər zyrası sədrinə hələ 1919-cy il 8 mart tarixli 418 nəmərəli tə- likəsində kejd edir: „Hal-hazırda Azərbajcanın deməq olar qı, hər bir jerində, istər kozyn içərisində istərsə

əhalı arasında təbligat aparılmaktadır. Təbligatçılar əha- lının əsqər verməməsini və əsqərlərin fərar etmələrini və ja-da dağılarək, evlərinə qətmələrini təəvik edirlər. Təbligatın ən artıq qenizlənmiz oldygy jer Kazax kəza- sıdır qı, byrada da ejni idejalarla, əhalının əsqər ver- məməsi və əsqər olanların isə evlərinə kajıtmaları təb- lig edilir. By təbligatın nəticəsi çok korkyly ola bilə- cəqdir, belə qı, Qəncə gybernatorynyn dedijinə qərə deməq olar qı, butun Kazax və Zəqi kazaları əsqər ver- məqdən bojyn kaçılırlar. *)

Bir neçə vaktndan sonra 1919-cy ilin aprel ayında, hərbiyyə naziri jənə Baqlı garnizony kozynları arasında təbligat aparıldığından rahatsız olarək, raporlarını bir- rində, by təbligatla mubarəzə edən polis xəfıjjesi nəzarə- tinin mutəxəssis „acentlər“lə qıcləndirilməsini rəca edir, çunqu hərbi idarələrin ixtıjarında təzəqqul bylarək, Ba- qlıda qəzıjjesə bəzlamakdan ətru jerli zərəjıt ilə jaxzı tanlız olan lazımlıncə hazırlıklı acent hej'əti jokdy.**)

Agdam kazasında bəzda iqi rys zabiti və dəmir jol xidmətçiləri olmaqla qıclı təbligat aparən xusysi təzqi- latı, bəz ərqani-hərb rəjisi aprel ayında jazmıız oldygy qızlı məqtybynda kejd edir. Maj ayında, jənə təbligatın qıclənməsi munasəbətılə, hərbiyyə naziri, daxilijjə nəzarə- tinə muracəət edərəq, kızıla dajirələrinə təəssüflə müsəl- manlardan ibarət bolzəviq ryhly zəxslərin qızlənməsinin kabaglınlı almak uçun polis qəzətçilijji kojylmasını rəca edir.

Hummət firkəsində təzqil olynmyz və mirzə Davyd Husejnof, Dadaz Bunjadzadə Cəbijof və Əhməd Əhmə- dof joleazlardan ibarət hərbi komisja, butun ajrı-ajrı kommynistləri hesabə alarək, firkə grypları təzqil etməyə bəzlayır. Ən qıclı gryplar 5-ci Baqlı pijadə alajında (15 nəfərliq) 4-ncü Kyba pijadə alajında (10 nəfərliq) və 7-nci Zirvan alajında duzəlmizdi. Belə firkə grypy, 3-cü Qəncə pijadə alajında və həmçinin ajrı-ajrı kommynist- lər Xan-qəndi garnizony və bəzka hissələrdə meveyd idi. Butun ordyda cümlətanı 30-40 kommynist var idi.

Hummət firkəsi janındaqlı hərbi komisjanın fəalijjəti, 1920-ci ilin fevralında AK(b)F. təzqili və AK(b)FM Ko-

*) Daxilijjə nəzarətinin 112 nəmərəli isı—Azərbajcan firkə tarixi təzqilatı.

***) Daxilijjə nəzarətinin 120 nəmərəli isı—Azərbajcan devlət arxivı

*) Hərbiyyə nəzarətinin 34 nəmərəli isı—Azərbajcan devlət arxivı

mitəsi janında əməliyyat kərarqahı əmələ qələnə kədər davam edir; by zamandan bəsləyərək, ordydaqlı təbligat, bəzda Dadaz bunjadzadə olmaqla, əməliyyat kərarqahı, sijasi zə'bəsinin bilavasitə ixtiyarına qəçir.

Firkə gryplarına cur-bə-cur dustyruləməllər, direktiflər və iləx... qəndərilirdi. Kəzyn hissələrinin əməliyyat kərarqahı ilə rəbitəsi, gryp numajəndələri hesab edilən muəjjən zəxslər tərəfindən duzəlirdi.

Fəalijjətinin muvəffəkijjətli syrətdə qətməsindən ötrü grypları qəturduqları əsas vəzifələrdən biri də çavvyz hej'ətini və mumqun kədər qičiq zabitlər hej'ətini öz tərəflərinə çəqməqdən ibarətdi qi, byna bir dərəcəyə kədər muvəffək olmyzdylar; məsələn, 7-ci Zirvan alajında 3-4-çavvyz cəlb olynmyzdy, by cumlədən biri birinci bəluq on bəzçisi joldaz Jynisof idi. Ejni syrətlə də 5-ci Baql alajında bəzda birinci mulazim Agajef olmaqla, firkə grypynyn nufyzy altında bir neçə çavvyz vardı.

Əsqərlər arasında firkə təbligat və təvkatınlın bəzliçə vəzifəsi əcnəbi imperjalizmi ilə mubarəzə edən inkilabçı Zərkə və xusysilə birinci sırada bəzda Mystafa Qamal olmaqla, öz milli azadlığı üçün mubarəzə edən Ankara Turqijəsinə musəlləh jərdimada bylynməkdən ibarətdi. By jərdim, Azərbajcan inkilabı Turqijə və Zyralar Rysjasi arasında ittifak bağlanılması ilə təsəvvür olynmyzdy. Laqin musavat həquməti Zərk millətlərini bəzliçə məhquym edən inqilis imperjalizmi əlində muti' bir alət oldgyndan Azərbajcanı zyraləzdirəmək fiqri araja çiklr.

Byndan ilavə əsqərlər arasında musavat həqumətinə karzı, təbligat aparılmasına əlverişli zəminə hazırlajan, musavat ordysynyn qəçirdiji aqlr maddi ən'ənəvi zərajitdən də istifadə olynmyzdy. 1919—cy ilin nojabrında firkə əsqərlərə qəçirməqdə oldykları aqlr vəzijjətlərinin həkiki səbəblərini qəstərən muracəətnamalar pajlajlr. By muraçəətnama, əsqərlər arasında bəjuq muvəffəkijjət kazan makla barabar, musavat həqumətinə də təzvizə salr.

Hummət firkəsi janında olan hərbi komisja, həqumət əlejhinə musəlləh syrətdə isjan kaldırmaq üçün ordyda xusysi kuvvələr təzqil edirdi.

Hərbi komisja ilə barabar RK(b)F BK janında olan hərbi təzqilat da izləjirdi; by təzqilata numajəndə sifət ilə

hərbi komisja uzvlərindən biri daxil idi. RK(b)F. Baql Komitəsi janında olan hərbi təzqilatın fəalijjəti, hərbi izçi dəstələrinin təzqil edilməsinə sevk edilməzdi: musavat həqumətinə karzı isjan kaldırmaq planı belə tərtib olynmyzdy: Isjanı, hərbi izçi dəstələri kaldırılıb, Baql proletarjatını öz ətrafına toplajacakdı qi, bynlara sonradan kəzyn hissələri mulhək olacaklardı.

By vaktə kədər də firkə əsqərlər arasında (alajın arxivindən tapılmıx qizli sənədlərdən məlym oldygynda qərə) xusysən bolzeviq alajı zəhrətindən istifadə edən 5-ci Baql alajındaqlı fəalijjətinə, bəjuq muvəffəkijjətlərə najil olyr; nihajət iz o jərə jetir qi, alaj komandanı polkovniq İsrəfilof, əsqərlər arasında bolzeviq təbligatı aparılmasından korkarak, xaricdən qimsənin alaja byrakılmamasını əmr edir. Çok zaman əsqərlərin janına qələn vətəndəzlar zəbhəli sanıldyklarından axtarılr və istintak olynmyzdy. Əsqərlərə bolzeviq gəzətəsi okymak və kılajə qəstirməq kədəgən olynmyzdyrsa da jənə qizli syrətdə qəstirilir və qecələr dərnəqlərdə əsqərlər arasında okynmyzdy. 4 cu Kyba pijadə alajında firkə grypy öz fəalijjətini dram dərnəji bahanası ilə repetisjalarını (məzk) firkə izinə sərf edərək aparırdı. 5-ci Baql pijadə alajından, bir dəfə Azərbajcanda və xusysilə Baql Kommynist firkəsinin mərqəzi olan Fəhlə kylybyna bir neçə bitərəf əsqər qəlib, zabitlərin onlara karzı təərruzqar rəftarından və muzqul vəzijjətlərindən ziqajət edirlər. Karabag hissəsi zamanı 1920-ci ilin-aprelində cəbhəyə qəndərilən by alaj milli muharəbəyə qətməq istəmədijini və hər bir zaman musavat həquməti əlejhinə çikməyə hazırlı oldygyndə muəjjən syrətdə bəjan edir.

Firkə, donanmada dəxi bəjuq izlər aparırdı. Qəmiləri, xidmətçi hej'əti ilə komplektləzdiridqdə musavat həquməti, əsqərlijə duzən mutəxəssislərin joklygyndan əsqərlijə duzməjənlərlə komplektləzməyə vadar olyrdy R. K(b)F Kafkas Əlqə Komitəsi limanda izləjən Lykjanenko Xanbydagof və Lidlilma komplektləzməni, sy nəklijjətli izçiləri ittifakında izsiz bylynan kommynistlərdən duzəlməji tapırlr. Beləliqlə, haman-haman bir aj içərisində „Kars“ və „Ardahan“ hərbi qəmilərində məhquym əzəq təzqil olynmyz; by əzəyə uzv sifətilə, radio mutəxəssisləri,

bazda mexaniq və matorçylar olmaqla azagı komanda, batarejaları idarə edənlər və bazkaları daxil idilər.)*

Byndan ilavə kommynist firkəsi, milli azadlıq hərəqatına jalınlı kommynistlər tərəfindən husn-təvəccuh və jardım edildijini qərən Azərbajcandaqlı turq zabıtlərilə də sıkkı rabıtəyə qırızır. 1919-cy ilin nojabrında, musavat həquməti əlejhinə var kuvvə ilə jardım etməji və'də verən turq qamalçıl zabıtlərinin firkə tərəfindən qızlı iclasları də'vət olınyr.

Maraklısı byrasıdır qı. AK(b)F, MK janında əməlijjat kərarqahında bir dəfə Xan-qəndində dyrmakda olan topçy divizjasının birindən bir hərbi molla qəlib musavat həquməti əlejhinə izləməqdən ötru öz xidmətini təqlif etmişdi.

Kommynistlərin qərduqləri izlərindən ajrı-ajrı zabıtlər də xəbərdir idilər; bynların bir kışmı kommynistlərə husnu-təvəccuh qəstərir, bir paraları da əsqərlər arasında aparılan izə sanıqlı qərmurlər qibi, heç də əhəmiyyət vermirdilər.

1920-ci ilin ibtidasında, musavat həquməti əlejhinə hazırlanan musəlləh işanın daha muvəfəkkijətli qetməsi üçün hərbi əməlijjat kərarqahı təzqil olınyr; by kərarqah ordyda izləməqlə barabar, ejni zamanda hərbi izçi dəstələri təzqilini də idarə edirdi.

Əsqərlər arasında aparılan bolşeviq təbligatı ilə mu-barəzə etməq üçün musavatçılar öz sevdiqləri usylla davranarak, bolşeviqlərin ordyda apardıqları izlərində, ordyny öz mənafəindən ötru parçalamak fiqrində olan ermənilərin əli oldygy bəhtanı ortaja çıxarırlar. Joldaz Karajef Əli-Bajramofyn öldurulməsi munasəbət ilə jazdıqlı məkaləsində**). Zeyxulislam idarəsi tə'likəsinin syrətini maraklı bir sənəd olaraq, dərc edir; by tə'likədə, 6-ncı Qəjçaj alajının komanda və tibbi hejəti „busbutun erməni, rys və qurculərdən ibarət oldygyndan“ əsqərlərin əlməyə məhqym olmaları, dəstə-dəstə xəstəlmələri və iləx... təsvir olınyr. Laqın by tə'likənin uzərində hərbiyə naziri muavini Zixlinsqi alajda bir nəfər də belə erməni olmadıqlını cavab olaraq kejd edir. Əsqərlərin dik-

kətini ordynın həkiki vəziyyətindən başka nəktəyə cəlb etməq və onların ağır vəziyyətlərinin dogry səbəbini açan bolşeviq firkəsinin bəjanatını qızlətməq üçün, ordynın ağır vəziyyətini, ajak-kabı və paltar joklygyny, xəstəliji, zabıtlərin sy'i istə'malda bylynmaları və gejrəni... ordyda bylynan „ermənilə“rin hərəqətlərilə örtməyə çalışırlardı.

1920-ci ilin martında, hərbi təzqilatın izinin ustı açılır və əməlijjat kərarqahında bylynan butun qızlı sənədlər dytylyr. Sənədlərdə, közyn hissəsi, ev adresləri və iləx... qəstərilən firkəvi əsqərlər və ja kommynistlərə husnu-təvəccuh edənlərin hamısı həbs olınyrdılar. Bynlardan başka Saljan kışlalarında dyran batarejalının birində bir neçə əsqər Baqıda işjan kalkarsa, və onları fəhlələyə atəz açmaga məbyr edərlərsə, topları musavat həqumətinə dogry çevirəcəqlərini açıkkasına bildirdiqlərindən həbs edirmizlərdi. Maraklı byrasındadır qı, by əsqərlər əməlijjat Kərarqahı izçiləri tərəfindən zabıtə ötürməq üçün on başıya verilmiş ruşvətə qərə həbsdən azad olınyrlar.

Firkənin ordyda apardıqlı fəlijjat nəticəsiz kalmadı. Əsqərlər arasında aparılan təbligat-təzvikat ordynın dağılmasını qəsəqlənədir; közyn hissələrindəqi firkə gryplarına cəlb olunan ja-da kommynistlərə husnu-təvəccuh qəstəran əsqərlərdən isə sıyasi rəhbərlər kadrosy vucyda qəlib qı, bynlar kışıl ordynın məhqəmləzməsi, əsqərlərin bejnəlmiləl ryhda bəslənilməsi və əməqçilərin futyhatını mudafəə izinə imdi də rəhbərliq etməqdədirlər.

*) „Qəçmişdən“ məcmuyəsində J. Lykjanenkony „Azərbajcanda məxfi iz“ məkaləsində bak.

**) „Qəçmişdən“ xatirat məcmuyəsi.

QITABLN İÇİNDƏQILƏR

	Səhifə
I. Oktyabr inqilabından sonra	3
II. Azərbaycanda türqlər	6
III. Azərbaycanda inqilislər	13
IV. Azərbaycan üçün Dənizin karkysy	26
V. Hərbiyyə nəzarətinin bütün tədbirlərilə musavat ordysy Azərbaycan sərhədlərini mühafəzə edə bildimi?	43
VI. Karabag hadisələri və musavat ordysynyn tamamilə dağılması	69
VII. Ordyda Kommynist firkəsinin fəalijjəti	72

1928

255